

SZABÓ DÁNIEL

A MAGYAR TÁRSADALOM POLITIKAI SZERVEZŐDÉSE A DUALIZMUS KORÁBAN

Párt és vidéke

A 19. század második felében és a 20. század elején a magyarországi pártok alapvetően belső szervezésűek voltak, azaz a képviselőházi politikusok szervezték meg őket.¹ Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az „egyenileg” megválasztott képviselők a parlamenti ülészak megnyitásakor pártokba szerveződtek. A képviselőházi iroda vezetője fel is hívta a pártokat: jelentsék be tagjaik számát és nevét, hogy kioszthassák az ülőhelyeket a képviselőház üléstermében. Az idő múlásával természetesen bizonyos változás állt be a pártok jellegében. A folyamatosság egyre fontosabb lett: a „pártok” csak formálisan szerveződtek újjá az ülészakok megnyitásakor, gyakorlatilag folytonosan működtek. Az új pártok azonban szinte kizárólag a képviselőkből alakultak, s „párt”-nak igen sokszor magát a frakciót nevezték. Nem véletlen, hogy a hivatalos pártnév gyakran tartalmazta az „országgyűlési” előtagot.

Párt, pártrendszer, pártfogalom

A századforduló környékén találkozunk olyan pártszervezési kísérletekkel is, melyeknek nem a képviselőház a kiindulópontja, vagy amelyekben a képviselők csak a kristályosodási pont szerepét töltötték be. Kiváló példa erre a magyarországi politikai katolicizmus pártjának, a Néppártnak megszerveződése. Ez a párt az 1890-es évek liberális egyházpolitikai törvényhozása elleni tiltakozásul, a magyar

---

1 A tanulmány eredetileg a *Die Habsburgermonarchie* című sorozat nyolcadik kötetéhez készült, mely a Habsburg Birodalom pártjairól, politikai és politizáló egyleteiről szól. Ez az oka annak, hogy jelen tanulmány a civil társadalomnak csak egy szeletét kísérli meg bemutatni. A magyarországi nemzetiségek politikai szervezeteiről és a magyarországi munkásmozgalomról más szerzők készítenek tanulmányt a kötet számára, ezért maradtak ki e témák ebből az összefoglalóból.

A továbbiakban a „párt” kifejezést a dualizmus korában használtak megfelelően használok: a parlamenti frakcióra, törvényhatósági vagy lokális ideiglenes alakulásokra ugyanúgy, mint azon szervezetekre, amelyek egyesületként működtek. Egyesületnek a hivatalosan jóváhagyott alapszabályokkal rendelkező szervezeteket nevezem. A kettő, mint később kifejtem, egybeeshet, de nem okvetlenül esik egybe még a politizálás területén sem. Van olyan „párt”, amely nem tekinthető egyesületnek, s van olyan politikai egyesület, amely nem tekinthető pártnak.

Kulturkampf során jött létre képviselőházon kívüli politikusokból. (Kétségtelen, hogy a törvényhozás másik házában, a főrendiházban számos politikus támogatta.) Első mandátumát a pártszervezés idején, egy időközi választáson szerezte 1895. januárban. Ez a külsőséges, mozgalmi, nagygyűléseken keresztül a politizáló társadalmat állandóan mozgásban tartani akaró tevékenység e pártnál is szinte kizárólag az alakulás korának jellemzője. Idővel politizálásának formáiban is alkalmazkodott az ekkorra már több évtizedes múlttal rendelkező magyarországi parlamentarizmus hagyományaihoz.

Sokkal jellemzőbb volt azonban a pártalakításra az a módszer, hogy néhány képviselő — kilépve eredeti pártjából — önálló szervezetet alapított, további támogatók, „párttagok” gyűjtésére sajtófelhívást adott ki, s levéllel, aláírási ívvel kereste meg a politikai elit mindazon tagjait, akiről feltételezte, hogy hajlandók csatlakozni.² A század elején létrejött agrár- avagy gazdapártok már külső, azaz egyáltalán nem képviselőházi szervezésűek voltak,³ de ezek az első világháború előtti magyar parlamenti politikában jelentéktelen szerepet játszottak.

A pártok szervező politikai elve az egész korszakon át szinte kizárólag a Magyarország közjogi helyzetéhez való viszony volt, a vizsgált több mint fél évszázad alatt azonban bizonyos változásokon ment keresztül. Az előtörténetnek tekinthető 1861. évi országgyűlésen, ahová a képviselők csak kis részben politikai álláspontjuk, nagyobb részét 1848-as képviselőiségük alapján kerültek be, a pártok annak alapján különültek el, hogy a „nemzet” követeléseit *határozatban* vagy *feliratban* akarták megfogalmazni.⁴ A kiegyezést megelőző és azt „létrehozó”, 1865-tel kezdődő országgyűlési időszak elején a „közös” ügyek kezelésén, később — talán bizonyos fokig leegyszerűsítve — a kiegyezés elfogadásán vagy elutasításán csaptak össze a pártok. A fő párt-tendenciák nevei (nem okvetlenül hivatalos nevei) tükrözték is ezt a megoszlást: mindig 67-es (azaz kiegyezéspárti) és 48-as (azaz kiegyezés-ellenes) táborról beszéltek.

Ez az ellentét annyira rányomta bélyegét a magyarországi politikai, mindenekelőtt a pártpolitikai gondolkodásra, hogy lehetetlen volt közjogi program nélkül pártot alakítani. Példaként említhetem az 1883. októberben alakított Antiszemita Pártot, amely 48-as és 67-es politikusok közös erőfeszítésének eredményeként jött létre, de sikertelenségében meghatározó szerepet játszott e közjogi tisztázatlanság. A már említett Néppártot is a közjogi semlegesség meghirdetésével akarták létrehozni, s végül mégis közjogi programmal jelent meg a politikai színtéren. A századforduló környékén alakultak olyan kisebb pártok is, amelyek programjában nem az első helyen szerepelt a kiegyezéshez való viszony. Ezeknél az ideológia vagy egy társadalmi csoporthoz tartozás játszotta a meghatározó szerepet, de ők sem tudták kikerülni az állásfoglalást a kiegyezés kérdésében. A történetírás még nem adott választ arra a kérdésre, hogy sikertelenségükben vagy elenyésző sikerükben mekkora szerepet játszott éppen ez a vonatkozás, s mekkorát az, hogy az általuk képviselt elveknek nem volt bázisa, avagy hogy az általuk képviselt ré-

2 Ld. az Új Párt megalakítását 1903-ban. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Kézirattár. Fol. Hung. 1673. Apáthy István iratai, 43.

3 *Király István*: Nagyatádi Szabó István és pártja az első világháború előtt. Klny. a Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 64. kötetéből. Bp. 1966.

4 Ferenc József uralkodásának legitimitását elvető illetve elfogadó pártok neve ebből eredően határozati párt illetve felirati párt volt.

tegek nem voltak mértékadó tényezői a politikai véleményformálásnak. Alapvetően kevéssé állapítható meg, hogy az általános politikai piac beszűkült voltáról van-e szó, vagy a politikai elit korlátozott politikai horizontjáról.

A korszak politikai ideológiájában a liberalizmus végig meghatározó szerepet játszott. Az első időszakban a liberalizmus mellett konzervatív politikizálással s bizonyos demokratikus tendenciákkal találkozhatunk, később, főleg a kilencvenes évektől jelentkezik önálló politikai erőként az újkonzervativizmus, s általa a demokratikus elvek is szélesebb politikai bázist nyernek. Hangsúlyozni kell, hogy a korlátozott választójog miatt a legszervezettebb demokratikus erő, a szociáldemokrácia nem juthatott parlamenti képviselőre. Kétségtelen tény azonban, hogy a kilencvenes évektől kezdődően mindkét közjogi tábor megosztottá válik, mindkettőben találhatunk egy liberális és egy konzervatív pártot.

A parlamentarizmus mint politikizálási forma legalább olyan, ha nem erősebben meghatározó volt az egész korszakban, mint a liberalizmus. Mind demokratikus, mind konzervatív vonalról jelentkeztek ugyan a képviselői demokrácia adott formáját tagadó, ill. más politikai rendszert elképzelő tendenciák, de nem tudtak jelentős bázist teremteni, általában beleolvadtak a hegemon irányzatokba.

Az egész pártrendszer működésére rányomta bélyegét a közjogi-politikai elmentrendszer. Ameddig a dualista rendszer bármilyen értelemben „veszélyben volt”, nem volt más lehetőség, mint csatlakozni az egyik nagy táborhoz. Egyik oldalon a biztos védelem, a másikon az esetleges győzelem okából. Csak a rendszer hetvenes évek eleji megszilárdulása tette lehetővé a pártok világnézeti osztódását. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy a dualista Monarchia nem átmeneti alakulat, hogy tartósan fog szerepelni az európai hatalmak sorában, s egyben az is, hogy a Magyarország beolvaztatásától való félelmek is alaptalanok.⁵ A fordulatot kiválóan jellemzi az új kormánypárt, a Szabadelvű Párt létrejötte, melyben a kiegyezés eddigi „ortodox” védelmezői, a volt Deák-pártiak és a közös intézmények kritikusai, a volt balközépiek egyesültek 1875-ben. A birodalomhoz való viszony azonban olyannyira meghatározó maradt, hogy a század elejéig, egyes kampányokat kivéve, a különböző ellenzéki csoportok összefogására nem kerülhetett sor. Mivel a legerősebb ellenzék, a függetlenségek vagy 48-asok a kiegyezés ellenfelei voltak, így rendszeren kívüli pártként tételezhetőek. Nem alkottak tehát kormányalternatívát, nem jöhetett létre parlamenti váltógaazdálkodás az országban. Fel-felmerült ugyan, hogy a hatvanhetes táboron belül szerveződjön meg egy alternatív, kormányképes politikai erő, de a kormánypárt minden meggyengülése a 48-asok „kilátástalan” többségének veszélyét hordozta magában, s így ily esetekben vagy valamiféle kiegyezés jött létre a 67-es ellenzék és a kormánypárt között, vagy személyi átállások segítségével állították helyre a pártpolitikai rendszer stabilitását. Nem véletlen, hogy a korszak egy mai kutatója alapvetően három alapvető tendenciát vélt felfedezni a pártrendszer formalizálására tett kísérlete során: a kormányvonalat, a kérélhetetlen ellenzékét, s a kettő között lebegő „szervezeteket”, amelyek ide is, oda is csatlakozhattak.⁶ Pontosabbnak tűnik azonban Ha-

5 A gondolkodás megváltozásában a Monarchia belső fejlődése mellett meghatározó szerepet játszott Európa térképének átalakulása: az egységes olasz, de mindenképp német állam létrejötte.

6 *Adalbert Toth: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848-1892. München, 1973. 383.*

nák Péter megállapítása, aki szerint a pártpolitikai váltógazdaságot a személyi váltógazdaság helyettesítette (kétségtelen viszont, hogy a személycserék a Toth által közbensőnek nevezett csoporton haladtak át).⁷

Formailag 1905-ig egy *hegemón többpártrendszer* dominált. Ebben a hegemon szerepet a kiegyezés „ortodox” liberális védelmezői: 1875-ig a Deák-párt, ezután a Szabadelvű Párt képviselték. A mindenkori kormánynak legalább egy kiegyezésellenes, hol függetlenséginek, hol negyvennyolcasnak, hol függetlenségi negyvennyolcasnak nevezett ellenzéke volt. 1875-től állandósult egy, a konzervatívizmussal szimpatizáló középpárt is. A csoport nevének változása mutatta tartalmi változásait is: Jobboldali Ellenzék, Egyesült Ellenzék, Mérsékelt Ellenzék, Nemzeti Párt. E politikai csoport bizonyítja legjobban, hogy stabil parlamenti ellenzéki párt valamiféle közjogi ellenzékiiség nélkül nem maradhatott fenn a dualista Magyarországon. A „valamiféle” itt meghatározó jelző: nem véletlenül neveztek e pártcsoportot a kortársak habarékpártnak. A már említett újkonzervatív pártok létrejöttére az 1880-as és az 1890-es években került sor.

A hegemon többpártrendszert egy *kvázi kétpártrendszer* váltotta fel az 1905. évi januári választásokon, mikor a nemzetiségeket és a szocialistákat kivéve az összes ellenzéki párt összefogott a kormánypárt ellen. A hosszú ideig kormányzó szabadelvűek bukása után, az 1906. évi választásokon egy *pszeudó egypártrendszer* létét fedezhetjük föl (a koalíciós kormányzatban résztvevő pártok nem küzdöttek egymás ellen, a volt ellenfél, a Szabadelvű Párt feloszlott). Ez a kormányzás és a parlamenti harcok során eredeti elemeire bomlik szét, s 1910 után visszaáll a hegemon többpártrendszer, a Nemzeti Munkapárt vezetésével és az ellenzék teljes megosztottságával.⁸

A pártok száma a többpártrendszeren belül nemcsak a különböző időszakokban mutat eltérést, hanem a különböző politikai szituációkban is. Természetes módon a pártokon belüli szakadások, a belső csoportok kialakulása, esetleg kiválása erősebb a választások közötti időszakokban, a választások közeledtével általában újraegyesülés vagy újfajta egyesülés jön létre. Még ez a korlátozott diverzitás is inkább a képviselőházra s sokkal kevésbé az ország egyes választókerületeire jellemző. Még sok párt esetén is igen ritka egyes választókerületekben három vagy több jelölt indulása, s bár kétfordulós, abszolút többségi választásról van szó, nem gyakori a második forduló. Az ország legtöbb része, mint kétpártrendszer működik.

Ha csak a dualizmus korszakának utolsó öt, 1896-1910 között megtartott választását vizsgáljuk, a következő kép tárul a szemünk elé:

7 Magyarország története tíz kötetben. VII. 1890-1918. Főszerk.: Hanák Péter. Bp. 1978. I. 167.

8 A dualizmus kori magyarországi pártok lexikon szerű ismertetésére ld. *Adalbert Toth–Frank Wnde* (hrsg.): *Lexikon zur Geschichte der Parteien in Europa*. Stuttgart, 1981. A pártok átalakulásának grafikus ábrázolására lásd: *Magyarország története I-II.* Szerk.: *Molnár Erik*. Bp. 1964. II. 154.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1896	1,8	9	8	3	127	252	31	3	0	0	7	2
1901	1,9	23	10	2	110	229	63	9	1	1	8	2
1905	2,0	14	11	2	100	239	64	8	1	1	9	2
1906	1,7	13	11	3	188	176	43	3	3	0	9	2
1910	2,1	21	20	3	75	254	71	10	3	0	12	2

1 Egy kerületre eső átlagos jelöltszám

2 Pótválasztások száma

3 Pártok száma (a nemzetiségi pártokat egy egységnek tekintve)

4 A jelöltek legalább 10%-át adó pártok száma

5 Olyan kerületek száma, ahol 1 jelölt indult

6 Olyan kerületek száma, ahol 2 jelölt indult

7 Olyan kerületek száma, ahol 3 jelölt indult

8 Olyan kerületek száma, ahol 4 jelölt indult

9 Olyan kerületek száma, ahol 5 jelölt indult

10 Olyan kerületek száma, ahol 6 jelölt indult

11 A mandátumot szerzett pártok száma

12 A mandátumok több mint 10%-át megszerző pártok száma

A korszakban végig eleve problematikus a pártfogalom értelmezése, s nemcsak szervezeten, amire később visszatérünk, hanem a pártoknak a politikában betöltött helye szerint is. A liberális képviselési elv szerint a választók egy személybe, politikusba helyezik bizalmukat, akinek csak egyik jellemzője a párt-hovatartozása. A korszak vége felé ez a jellemző egyre fontosabb lett, de egyáltalán nem vesztett el a személy jelentőségét. Sokszor előfordul, hogy a választókerületek követik képviselőjüket a pártok közötti cikk-cakkokban, s kérdéses, hogy itt egy, a képviselőt és a politikai közönséget egyaránt befolyásoló politikai álláspontváltásról, a választókerületnek a képviselő személyéhez kötődéséről, vagy a politikusnak a választókerülete álláspontváltásának követéséről van-e szó?

A magyarországi politikusok igen hamar elfogadták, hogy a pártok léte összeegyeztethető elveikkel: „Az alkotmányos élet nem képzelhető el pártok nélkül — fogalmazódik meg 1861-ben —. ... bizonyos, hogy országgyűlés párt nélkül nem lehet, s a pártoknak, mint olyannak, éppen itt kell a leghatározottabban, félreérthetetlen szabadsággal, illetőleg fegyvellemmel is föllépni s egymással a mindig közös szent cél — a közhaza boldogsága kivívása és előmozdítása végett — az ész és okok férfias fegyvereivel megküzdeni.” A párttal szembeni tartózkodás ugyanakkor nem szűnik meg: „A párt, tudjuk, nem állhat fenn fegyvellem nélkül. — Többség határoz a párt előleges tanácskozmányában, s ha tagja akarsz maradni pártodnak, alárendeled véleményedet.”⁹ Egyértelmű, hogy az egyén szempontjából a szabad véleményalkotás korlátozásától, a politikai struktúrában pedig a szervezeti rendszeren keresztül a kisebbség uralomra jutásától való félelem tükröződik itt. Ugyanezt láthatjuk Szász Károly költő, műfordító, Deák-párti képviselő és későbbi református püspök 1865. december 10-i naplójegyzeteiben: „Pártoknak, hol alkotmányos actió van, lenni kell, pártok lesznek nálunk is... S ha pártok vannak, s ha e pártok nemcsak elnevezési árnyéklatok akarnak lenni, hanem meggyőződéseik mellett küzdeni is akarnak, kívánatos, hogy legyen minden-

9 Z. A.: Egyén és párt. Pesti Napló, 1861. jún. 21. 141.

niknek saját klubja, hol minél jobban szervezkedjenek, azután eszméket cseréljenek társalgásban, szempontokat és magatartásokat állapítsanak meg tanácskozásokban — sőt szükség esetén jelszót és vezényszót vegyenek a csata előperceiben.”¹⁰ Szász konkrét utalása arra vonatkozik, hogy Deák Ferenc ekkor nem akart „pártjábélieknek” saját klubot nyitni, hanem általános képviselői kaszinó létrehozásán gondolkodott. Nem állapítható meg pontosan, hogy ebben mennyire játszottak szerepet elvi szempontok, miszerint az ország, a nemzet egészét kell képviselni és nem szabad elkülönülni, s mennyire praktikus szempontok, amelyek szerint az adott országgyűlés csak a képviselők minél kisebb elkülönülésével tudja végrehajtani feladatait, azaz a kiegyezés megkötését. Kétségtelen, hogy az 1861-es országgyűlés idején a későbbi Deák-párt vezetői ellene voltak a külön szervezkedésnek, s ebben akkor meghatározó, ha nem is kizárólagos szerepet játszott a félelem a többiek, mindenekelőtt a konzervatívok külön szervezkedésétől.¹¹

A politikusok számára az angliai példa a meghatározó, hol szerintük a pártok elvi alapon szerveződnek, ugyanakkor a képviselők megtarthatják integritásukat: „Ezért függ ott a kormány élete a parlamenttől és nem megfordítva, és ezért hajlik ott meg a valódi közérzület előtt minden kormány.”¹² Az angol parlamentarizmus végig az egész korszakban ideálképként lebeg a magyarországi liberális politikusok előtt.¹³

A pártok léte — legalábbis mint a képviselők jellemzője — hamar elfogadást nyer a magyarországi politikában, ugyanakkor sokszor és sokak hangsúlyozzák ragaszkodásukat az önálló véleményalkotáshoz. Következő példánk választási röpiratokból származnak, így azt is bizonyítják: a politikusok meg voltak győződve arról, hogy a szélesebb értelemben vett politikai társadalom, a választóközönség is helyesli álláspontjukat. „Meggyőződésemet, a haza boldogságának szempontjából, pártnak alávetni mercv fegyelemből nem fogom, mert előbb kell az édes anyának, a hazának, mint bármely pártnak engedelmeskedni.” „Ami politikai pártállásomat illeti, világosan és határozottan kijelentem, hogy az országgyűlési ellenzék táborába fogok sorakozni; magában az ellenzéki táborban a választások után netán alakulandó pártárnyalatok közül pedig mindenesetre ahhoz fogok csatlakozni, amelynek elveivel most előadott programom megegyezik.” „S egyáltalán kijelentem, hogy mint független ember *egy kormánynak sem fogom magamat odaadni*, hanem a *közjogi alapon* szabad meggyőződésemet minden kérdésben önállólag fogom érvényesíteni, s csak az érvek és sohasem a személyes befolyás előtt fogok meghajolni.” „... hogy én megválasztásom esetében a jövő országgyűlésen melyik párthoz fognék sorakozni: magam meggyőződésén felül, még választóimnak általam mindenesetre előzőleg kikérendő óhajtása- s akaratától fogna függeni; kötelezem magam arra, hogy valahányszor új pártállást kellene elfoglaltanom, azt csak mindenkor tisztelt választóim akaratának előleges meghallga-

10 Szász Károly: Egy képviselő naplójegyzetei. Az 1865. december 10-ként megnyílt országgyűlés alatt. I. Pest, 1866. 5-6.

11 Ld. Szabad György: Forradalom és kiegyezés választóján (1860-61). Bp. 1967. 447., 456.

12 Beniczky Ferenc 1878. évi választási felhívásából. Az már más kérdés, hogy a modern elemzések a kormányt tesszik meg a független, s a kormánypártot a függő változóknak. Ld. Gary W. Cox: The Efficient Secret. The Cabinet and the Development of Political Parties in Victorian England. Cambridge, 1987.

13 Tibor Hajdu: Ideas and the Reality: The Attempt to Introduce British Parliamentarism in Hungary. In: Etudes Historiques Hongroises 1985. Ed. F. Glaz, E. Pamlényi. Bp. 1985. 385-401.

tása mellett teendém; s kész leendő állásomról azonnal leköszönni, mihelyt pártállásomra nézve a választó-kerület ellenem nyilatkozik.”¹⁴

A képviselő pártállásának kérdése sokszor felmerül kerületével való kapcsolattartásában. Általános gyakorlat az, hogy egy képviselő, ha megváltoztatja pártállását, ezt választókerülete szavazóinak nagygyűlésen és/vagy röplapon megmagyarázza. Előfordul, de nem általános gyakorlat, hogy ily esetben a képviselő lemond mandátumáról és ugyanott új pártállása alapján újráválasztatja magát. A kerület és a képviselő viszonyában valahol megmarad a régi, követutasítási rendszer emléke, azaz sok helyen úgy vélik, hogy a megválasztott politikusnak csak azt szabad mondania, amivel választói megbízták; nem elgednek meg a képviselő három-, később ötvenkénti ellenőrzésével. Az ilyen magatartásban nemcsak az 1848 előtti reminiscenciák játszanak szerepet, hanem a ténylegesen működő képviselői rendszertől eltérő, aktivistának vagy demokratikusnak is nevezhető elképzelés. Az állandóan politizáló közönségnek — ezen felfogás szerint — joga és kötelessége „megbízottjának” állandó irányítása. Ez a gondolat azután a különböző politikai szerveződési formákban is megjelenik.¹⁵

A korszakban végig tisztázatlan s esetenként eltérő, hogy a választópolgárok a jelöltre vagy pártjára adják szavazatukat. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a személy végig igen fontos, ezt jelzik az olyan, néha még levélpapíron is megjelenő elnevezések, mint „báró Wesselényi Ferenc pártirodájá” vagy „Demokrata-Vázsonyi Párt” végrehajtó bizottsága.

A képviselői integritás és a pártkötődés ellentmondása csak az egyik jellemzője a korszak pártok létét nem mindig helyeslő gondolkodásának. A másik — már említett — vonatkozás, amely a pártok szervezetét is befolyásolhatta, szintén összefügg a magyarországi liberalizmus elveivel: vajon kit vagy mit képvisel a képviselő a parlament „alsóházában”? Mindenki egyértelműen az ország, esetleg a nemzet képviselőiről beszél, s tagadja az egyes érdekcsoportok parlamenti képviselőinek jogosságát. Elkülönült érdekképviselő felvetése csak a századforduló táján jelenik meg Magyarországon, addig mindenki a társadalom általános érdekeiről beszél.

Ez legtisztábban az ún. nemzeti kérdésnél merül fel, azaz a politikusoknak és a politikusnak a nem-magyar nemzetiségű magyar állampolgárokhoz való viszonyában. A magyarországi liberális gondolkodásban alapvetően a francia és a német nemzetfelfogás keveredik. Az első nagy liberális nemzedék a francia elvek alapján egyéni jogokra helyezi a hangsúlyt, a „minden magyar állampolgár egyenlő” elve alapján áll, s kisebbségi, szervezeti jogok nem fordulnak elő elképzeléseiben. A nemzetet alapvetően inkább társadalom, mint közösség értelemben fogja fel. Jól mutatják ezt például Jókai Mór — ekkor balközépi, később szabadelvű párti képviselő — 1869 januári megjegyzései Papp Simon román nemzetiségi politikus hozzá intézett levelére. Ezekben kifogásolja azon nem-magyar képviselők maga-

14 Az idézetek különböző képviselőjelöltek választási röplapjaiból valók. Megtalálhatók: OSZK Aprónyomtatványtár.

15 Az állandó ellenőrzés gondolatának hívei tisztában vannak azzal, hogy itt egy kevert (részben a régi, feudális rendi-képviselői, részben egy új aktivista-demokratikus) értékrendről van szó. Ezért szavakban tagadják a korábbi jelenlétét. Lásd például a székelykeresztúri választóknak 1903-ban kormánypárti képviselőjükhöz írott levelét, amelyben követeléseik előtt kimondják: „Hogy a bizalmatlanságnak a legkisebb látszata is elkerülődjék, de meg a követi utasítás fölújításának esete se forogjon fel: a levél bizalmas alakjában adják tudtul...” Pesti Napló, 1903. júl. 2.

tartását, kik magukat a nemzetiségek képviselőinek, s nem országos képviselőknek vallották, szemben a Papp Simonhoz hasonlókkal, kik „úgy szóltak, mint nem egy külön fajnak, de az egész országnak képviselői”.¹⁶ A német szemlélet, „a nemzet mint organikus közösség” elvének bekerülése ebbe a gondolatrendszerbe kettős hatással jár. Egyrészt megjelenik a nemzetiségek részéről kisebbségi jogok (néha területi autonómia stb.) követelésének formájában, de megjelenik ugyanakkor a magyarok önmeghatározásában is, s ez utóbbi valahol kikényszeríti a gondolkodásban — s néha az intézkedésben is — a mások közösségi jogainak elismerését.

Országgyűlési párt

Pártnak — mint említettem — a korszakban elsősorban a frakciót tekintették. Hangsúlyozni kell, hogy ennek összetétele, nagysága — főleg kezdetben — csak a képviselőház üléseinek megkezdésekor, sőt gyakran csak az ún. válaszfelirati javaslat aláírásakor derült ki. Sok képviselőjelölt nem tisztázta pártállását a választási kampány során, pusztán azt, hogy melyik nagyobb politikai irányzathoz tartozik. Maga a frakció egyben a politikai szervezettség első alapegysége és gyakran a helyi szervezetek mintája is.

A párt, az „országgyűlési párt” pártkört, pártklubot tart fenn, melynek teljes jogú tagjai a megválasztott képviselők. A *pártklub* esetében kettős szervezettségről beszélhetünk.¹⁷ Egy kortárs 1882-ben például úgy írja le kormánypártot, mint átmenetet egy társaskör és a parlament között.¹⁸ Különbözik a politikai és a társadalmi, társasági funkció. A politikai funkciók ellátására általában csak a képviselők vagy a főrendháziaknak az adott párthoz tartozó tagjai jogosultak. A társasági funkciókban a pártkörök úgynevezett kültagjai is részt vehetnek. A kültag fogalma idővel változott: a korszak első kormánypárti köre először csak megválasztott képviselőknek engedélyezte a belépést, majd az 1869. évi választás után, mikor több jelentős politikus kibukott a parlamentből, a volt képviselők is tagjai maradhattak a körnek. Később a párt bármely szimpatizánsa csatlakozhatott két tag ajánlásával és ha nem volt személye ellen kifogás. Adataink szerint a pártklubok tagjainak legalább fele, de inkább többsége mindig képviselő volt. A kettős szervezettségnek megfelelően a klub irányításában minden tag részt vehetett, a politikai irány meghatározásában azonban csak az aktív politikusok. A többiek számára a klub csak társasági szórakozási hely, politikai társalgó és az aktív politizálást előkészítő alkalom.¹⁹ Sokan politikai iskolának is nevezik.

A *frakciók* határozzák meg a párt álláspontját az egyes politikai kérdésekkel, törvényjavaslatokkal kapcsolatban. Eleinte ad hoc bizottságokat hoznak létre:

16 Jókai Mór levelezése. III. Bp. 1975. 668-669.

17 A kettős szervezettség teszi például lehetővé, hogy tagdíjat szedjenek, pusztán „párt”-ként erre nem lett volna lehetőség.

18 *Szathmáry György*: A szabadelvű kör. Fővárosi Lapok, 1882. márc. 18. 406-407.

19 Ezt a társasági-politikai életet a résztvevők igen lényegesnek tekintik. Mikor 1918-ban több párt 48-as Alkotmánypárt néven pártszövetséget hoz létre, ennek egyik vezetője, Zlinszky István így fogalmaz a 48-as Alkotmánypárt levélpapírján: „mi politikai kört külön nem tartunk fenn, csupán egy klubot, ahol a képviselők és a politikai párthoz tartozók vagyunk együtt”. OSZK Kéziratár. Fol. Hung. 1673. Apáthy István iratai, 242.

akár a válaszfelirati javaslat megfogalmazására, akár a választások megszervezésére vagy legalábbis koordinálására. Később állandósult bizottsági struktúra jön létre: a Szabadelvű Párt a századforduló idején például három állandó bizottságot tartott fenn: kijelölő bizottságot, mely a párton belüli és a képviselőházi tisztviselői és bizottsági választásokkal foglalkozott; végrehajtó bizottságot, mely a képviselőválasztások megszervezéséért és lebonyolításáért volt felelős, és hírlapbizottságot, mely a párt „elvéit képviselő” sajtótermékekkel foglalkozott.²⁰

A pártklub társasági élete (hírlapolvasás, billiárdozás, kártyázás, stb.) is igen lényeges, több visszaemlékezés szerint sokak számára a pártok legnagyobb vonzereje a klubokhoz való csatlakozási lehetőség volt.²¹ A klubon belüli társasági élet sokszor tükrözte a párton belüli csoportosulásokat. Az egyes politikai áramlatoknak állandó helye volt a klubon belül. A társasági élet fontosságát mutatja, hogy kisebb pártoknál az egész klub, nagyobbaknál a politikai csoportok rendszeresen együtt vacsoráztak vagy ebédeltek, azaz nem pusztán politikailag, hanem társaságilag is elkülönültek.

A párt és a klub vezetője általában azonos volt. Ez alól kivétel a kormánypárt, amelyben elkülönült a pártelnök (s egyben klubvezető) és a pártvezetés funkciója. Itt a pártvezér, a tényleges vezetői funkciót mindig a miniszterelnök látta el. Más pártoknál a két funkció elkülönülésére csak akkor került sor, ha a párt vezérét — aki sokszor a párt nem hivatalos²² nevét is adta —, nem választották be a képviselőházba. A kormánypártoknál a pártvezérnek sokkal nagyobb súlya volt, mint az ellenzéki pártoknál. Ebben alapvetően az egész országra jellemző patronázs (védnöki) rendszer játszott a meghatározó szerepet. A pártvezér volt az, aki képviselőiséget, főispánságot vagy egyéb jól fizető állást nyújthatott a hű „párttagoknak”.²³

A pártklub vagy pártkör működéséről rendszeresen beszámolt a sajtó, döntéseiről az egész ország értesült. Választások esetén sokszor a pártelnök és/vagy a pártvezér írta alá a pártkör központi bizottságának (már a 19. században is ezt az elnevezést használták) azt a plakátokon is megjelenő felhívását, amely a választó-

20 Az Országos Szabadelvű Pártkör Alapszabályainak és házszabályainak tervezete. Kézirat az Országos Szabadelvű Pártkör rendes tagjainak kizárólagos használatára. 1900.

21 Herczeg Ferenc szerint „a Szabadelvű Párt volt az ország legkülönb férfiklubja. Könnyed baráti hang járta a képviselők közt, a kasztdemokrácia hangja.” *Herczeg Ferenc: Gótikus ház*. Bp. 1985. 305.

22 A párt-elnevezésekben a pártvezér neve a korszakban végig jelentős szerepet játszott. Itt nem pusztán az első kormánypártra, a Deák-pártra gondolunk, hanem a konzervatívok 1875-ben Jobboldali Ellenzék néven megszerveződött csoportjára, melyet sokszor Sennyey-pártnak neveztek báró Sennyey Pálról, vagy a későbbi Egyesült-, Mérsékelt Ellenzékre, illetve a Nemzeti Pártra, amely gróf Apponyi Alberttről az Apponyi-párt nevet nyerte, az Alkotmánypártra, mely ifjabb gróf Andrássy Gyula pártvezérsége alatt szerveződött, s a kortársak csak Andrássy-pártnak nevezték. A függetlenségi irányzat 1909. évi szakadásánál a két irányzat vezérének neve alapján Justh- (Justh Gyula) illetve Kossuth- (Kossuth Ferenc) pártnak is nevezte magát. Az utóbbi esetben természetesen tagadták, hogy a név Kossuth Ferencre és nem apjára, Kossuth Lajosra utal.

23 Korabeli leírás szerint a pártvezér feladata: „Rapportot tart a félhivatalosokkal és a sajtó embereivel, informálja őket a nap eseményeivel kapcsolatban. Figyelmének ki kell terjednie mindenre, dologi és személyi motívumokig egyaránt. Azután jönnek a politikai tárgyalások a párt vezető embereivel, szóba kerülnek a képviselők kerületeinek ügyei, a megyei dolgok. A kisvárosi kupaktanácsoknak politikai fondorlataitól elkezdvé, föl a pártközi helyzet legfontosabb és legkényesebb kérdéseig — minden iránt érdeklődni kell a pártvezérnek és mindennel foglalkoznia kell.” Magyar Szalon, 1900. április 25.

kat az általa elfogadott jelölt támogatására szólította fel. Erre mindenekelőtt akkor került sor, ha egy-egy választókerületben kétséges volt, hogy melyik jelölt élvezi a párt „hivatalos” támogatását.

A frakció vagy annak pártköre, ha formálisan nem is, gyakorlatilag pártközpontként is funkcionált. A helyi pártkörök vagy egy-egy párt helyi támogatói hozzá fordultak politikai problémáikkal. Például az ún. Központi Deák Kör 1872. május 5-én kelt levelet kapott Fogarashól, hogy intézkedjen: nehogy a választókerületi határok a párt számára kedvezőtlenül megváltoztassanak.²⁴

Az országos párt

A korszak korai éveiben nem pusztán a frakció avagy a pártkör működik központi szervezetként. Választás előtt, esetleg a párt szempontjából fontos alkalmakkor vagy kibővül ez a kör, vagy pedig valamiféle új — esetleg országos értekezletnek nevezett — intézmény születik. Már a szóhasználatból is kiderül, hogy más típusú szervezeti elképzelésről van szó: míg a frakciót, klubot „országgyűlési” pártnak, addig az értekezletet tartó egységet „országos” pártnak nevezik. Ennek súlya azonban nem azonos a különböző pártoknál. Egyértelmű, hogy a kiegyezés-ellenes tábor gyakrabban rendez „országos” értekezletet, mint a kormányon lévők. Ennek nem pusztán gyakorlati okai vannak. A kormánypártnak kevésbé van szüksége az országos szervező összejövetelekre, mivel az állami közigazgatáson keresztül eljuttathatja intencióit a megyékbe, kerületekbe.²⁵ Erre az ellenzéknek nincs lehetősége, még a megyék apparátusában vezető tisztséget viselő hívei tevékenységének összehangolására is más formát kellett találniuk.

Ez azonban csak egyik oka, az „országos” párt eltérő súlyának a kormány oldalán és az ellenzéken. A dualista időszak kezdeti éveiben az ellenzéki politizálási forma, amit aktivizmusnak is nevezhetünk, alapvetően eltér a kormánypártitól. Állandó szervezeteket kívánnak létrehozni és szélesebb tömegeket akarnak mozgósítani. Eleve más az elképzelésük a politikáról és a közvéleményről.²⁶

A kormánypárti liberális gondolkodásban erőteljesen szétválik a társadalom politikai és nem politikai szerveződése. Eötvös József, e tábor egyik vezető ideológusa és politikusa így fogalmaz: „Azon jog, miszerint valaki bizonyos célok elérésére másokkal egyesülhet, az egyéni szabadság föltétele, s egyszersmind szükséges eredménye. Az egyesülés lehetsége nélkül nem képzelhetni szabadságot:

24 Az adott levél több szempontból tükrözi a rendszer tisztázatlanságát: 1. A címzett a Központi Deák Kör, ugyanakkor a kérelem a Belügyminisztérium levéltári anyagában maradt fenn. Egyértelmű tehát az összefonódás a „párt” és a közigazgatás között. 2. A levél aláírása: „Fogaras sz. kir. város folyó 1872^k év május 5-én egybe gyűlt képviselő választásra jogosult választók gyűléséből”, azaz egy közigazgatási terület politikai jogokkal rendelkező férfiainak ad hoc összejövetele hagyta jóvá. Ugyanakkor Lázár Jakab, a Deák Kör elnöke írta alá. Egyértelmű tehát a párt és a párt támogatóinak keveredése. 3. A levélen lévő pecsét felirata: „Fogarasi jobboldali kör”. A pártnév használata tehát még helyi szinten sem konzekvens. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL), K-150. 1872-II-10-10945.

25 Lásd például Tóth Vilmos belügyminiszter 1872. évi körlevelét a főispánokhoz, amelyben felszólítja őket, hogy tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy a választások a kormánypárt megerősödésével végződjenek. Ebbe a munkába vonja be a megyében „netalán létező deákköröket”, s természetesen a főispán tekintse a körlevelet csupán neki szóló bizalmas iratnak. MOL. K-150 1872 II. kútfő, 10. tétel 6074. 7-10. 1083. eln. 158.cs.

26 *Gergely András—Veliky János: A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén.* In: *Fehér András* (szerk.): *Magyar Történelmi Tanulmányok VII.* Debrecen, 1974. 5-42.

miután pedig minden egyesülés — legalább amennyiben valami célzt akarunk az-zal elérni — csak az által lehetséges, ha azon föltételek, melyek alatt közös célzra szöveteztünk, teljesedésbe mennek, s miután az államot magát is csak bizonyos célzokra alkotott egyesületnek kell tekinteni: önként következik, hogy a politikai klub-alkotási jog — hogy tudniillik ugyanazon célzok elérésére, melyeket az állam elé tűztek, más egyesületeket alkotassunk, s az államügyek vezetésére más úton szerezhessünk befolyást, mint amelyet az alkotmány megszabott — nemcsak nem az egyéni szabadság eredményének tekinthető, sőt inkább egyenes ellentmondásban áll azon kötelességek teljesítésével, melyek nélkül az állam, mint szabad egyesület, soha nem felelhet meg célzjának.”²⁷

Az „országos” párt, mint arra a későbbiekben kitérünk, a korszak parlamenti pártjainál inkább célkitűzés, mint realitás. Működése nem terjed túl a szinte csak a választásokhoz kötődő akciókon. Kétségtelen azonban, hogy a kiegyezéssel legkonzekvensebben szembenálló pártcsoport már 1869-től folyamatosan szorgalmazza a helyi szervezetek kiépítését. 1870-ben kiadott programjukban így fogalmaznak: „Alakítsunk köröket minél nagyobb számmal, városokban és faluhelyen egyaránt, ilyen vagy amolyan név alatt, a körülményekhez képest. Alig van helyiség, ahol ilyen kör ne alakulhatna, s legyen e körök feladata a közmíveltség, a helyi érdekek előmozdítása mellett a hazafias közszellem ébrentartása s a nemzet akarátának az országgyűlési választások időközében is nyilvánítása, határozatok és kérvények útján. E határozatok, e kérvények, ha, mint nem kételkedünk, a haza valódi értékeinek lesznek a kifejezésül, hathatósan gyamolítani fogják az országgyűlési ellenzék hazafias törekvéseit.”²⁸ Az 1872. évi szélbali országos értekezlet pedig „szervezési vázlat”-ot fogad el, amely a helyi olvasókörokre, a választókerületi és megyei bizottmányokra s az „országgyűlési 48-as párt” körére épül. Országos értekezletet terv szerint a választások előtt tartanának. Itt hoznának létre egy országos választmányt és az operatív ügyek intézésére egy központi bizottságot.²⁹

Az 1872. március 10-én Pesten tartott balközép párti értekezlet pontosan mutatja a pártfogalom és a szervezkedés összes ellentmondását.³⁰ Hivatalosan 263 küldöttségben 2119 küldött jelent meg az összejövetelen. A küldöttségek 17%-át

27 *Eötvös József*: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. III. Bp. 1886. 219-220. Ugyanakkor Eötvös elképzeléseiben a nem-politikai egyletek meghatározó szerepet játszanak. 1866. júliusban jegyzi fel magának: „Az egyesületi tevékenység, mely mindenütt fontos, mert egyes érdekek kifejlesztésének egyik leghatalmasabb eszköze, s mert a helyhatósági önkormányzatnak ellensúlyul szolgálhat, nálunk, hol ily ellensúlyra még nagyobb szükségünk van, még sokkal fontosabb... Ha minden egyes fontosabb érdekre nézve az egyes megyékben s városokban egyletek alakulnak, melyek egy Pesten székelő országos egylet fiókjai, úgy hogy az országos egylet mind ezen helyhatósági egyletekkel folytonos öszveköttetésben marad s az egyletek küldöttel évenként egyszer képviselőik által öszvegyűlnek s közös érdekeiket rendezik, s az országos egylet vezetőit választják — ha ily módon legalább az ország három legfontosabb érdekét: a köznevelésit, a mezeti gazdaságot s az ipart törvény által, de tittleg centralisaltuk, mind azon veszélyek, melyek nemzeti-ségünket az egyenlőség miatt fenyegethetnék, bőven ellensúlyoztatnak.” *Eötvös József*: Naplójegyzetek — Gondolatok (1864-1868). Bp. 1941. 177-178.

28 *Mérei Gyula*: A magyar polgári pártok programjai (1867-1918). Bp. 1971. 190.

29 *Magyar Újság*, 1872. jan. 23. 2.

30 Ez az összejövetel jobban sikerült s összetételéről több adat került nyilvánosságra, mint a januári szélbali értekezletről. Egy vagy több személy az ország megyéinek körülbelül 80%-ából megjelent. A különböző ellenzégi pártok szerveződésének problémáira ld. *Tóth Ede*: Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek (1826-1874). Bp. 1967. Jelen elemzés alapját az *Ellenőr* című lapban 1870. február 22. és március 10. között megjelentetett listák nyújtották.

a megyék, 40%-át a választókerületek küldték. A többiek különböző városokból, illetve falvakból jöttek. A sajtó az esetek több mint 40%-ában csupán azt közölte, hogy melyik választókerület küldöttjei jelentek meg. A többi esetben valamiképpen utaltak vagy a szervezetre, vagy a kiküldés módozatára, vagy a küldöttek politikai színezetére. Szervezetként legtöbbször a *kör* kifejezés szerepel (az összes eset 14%-a), de még ezeknél sem nyilvánvaló, hogy valóban szervezett egységről vagy ad hoc összejöveteletről van szó. A résztvevők küldőinek csak 10%-a valóban azonosítható egyesület, s ezen egyesületek túlnyomó többségénél az egyesület neve nem tartalmaz semmi politikai utalást. Az összes eset további 15%-ában valamiféle gyűlésre, értekezletre utalnak, ahol a küldötteket megválasztották. A politikai színezet meghatározása is a korszakbeli szóhasználat zavarosságát mutatja. A *baloldaliak* és a *balpártiak* kifejezés szerepel leggyakrabban (18-18%), amit a korszakban sokszor nem pusztán a balközépre, hanem a szélsőbalra is alkalmaztak. A *balközép* avagy *közép bal* kifejezés összesen csak hat alkalommal fordul elő, ugyanolyan ritkán, mint a *szabadelvű*, amelyet a balközépiek magukra használtak. Ugyancsak hat alkalommal egyszerűen az *ellenzéki* kifejezéssel jellemzik a delegálók politikai hovatartozását. 1875 után az ilyen jellegű országos szervezetre utaló kísérletek száma visszaesett. Csak egy-egy ellenzéki politikus vetette fel újra és újra, hogy nem elégséges a „társadalom” és a politika kapcsolata.

1887-ben Pártos Béla egész országos hálózat képét vázolta fel, meghatározva a kapcsolattartás módszereit, de a helyi szervezetek jellemző rituáléit is. Úgy vélte, hogy két éves intenzív munkával 200-220 vidéki szervezetet lehetne létrehozni.³¹ Három évvel később Bartha Miklós kárhóztatta saját pártjának eddigi gyakorlatát: „Emberünk mindenütt volt fölös számmal, de nem volt ki őket összehozza, fegyelmezza, harciba vigye és győzelemre vezesse. Nem volt aki a választási lajstromok készítésénél körmére koppantson a vótumölő és vótumcsináló bizottságoknak. Nem volt aki a maga idejében alkalmas jelöltreől gondoskodjék... ha a nép önmagától meg nem alkotja a 48-as köröket: ma szervezet nélkül volna minden kerület.” Megyéenkénti intéző bizottságokat kívánt létrehozni és minden választókerületben szervezeteket. Ő is az olvasóköroket tartotta a párt alapegységének.³² Pártja 7 évvel később kísérletet is tett egy ilyen hálózat létrehozására 48-as Népszövetség néven. Fontosnak tartották a felkészülést az általános választójog bevezetésére, ezért nem pusztán a választójogosultakat, hanem minden húsz éven felüli férfit szervezni akartak. Az egész elképzelés tulajdonképpen folytatása a hetvenes évekbeli kísérletnek, csak a szervezetség erősebb, hangsúlyosabb. A központi pártkör néven szereplő frakciónak nagyobb beleszólása van a helyi körök tevékenységébe. Az alapszabály nem túl optimista, mivel így fejeződik be: „A 48-as Szövetség feloszlása nem feltétlenül jelenti a vidéki körök feloszlását, mert ezek, mint közművelődési társas egyesületek, azontúl is fennmaradhatnak.”³³ A szerveződés a már meglévő 48-as egyesületekre épült volna, de nem találtak jelét az országos hálózat tényleges kialakulásának.

Nem tarthatjuk véletlennek, hogy országos szervezet létrehozását a 48-as irányzat azon része (az Ugron-párt) kísérlete meg, amely (mindenekelőtt gazdasági és társadalomszervezési programjában) az újkonzervativizmussal, egy szerve-

31 Pártos Béla: A függetlenségi és 48-as párt szervezéséről. Bp. 1887.

32 Bartha Miklós: A függetlenségi párt. Kolozsvár, 1890. 16.

33 A 48-as Népszövetség alapszabályai. Bp. 1897.

zett társadalom ideáljával szimpatizált.³⁴ Még egyértelműbb a társadalmiszervezési elképzelés és a politikai szerveződés összefüggése a Néppártnál. Itt az 1895 januárjában tarott alakuló ülésen ki is mondták, hogy a szervezett társadalom egyik típusú alapegységét a „néppártoknak” kell adniuk. Érdekes módon a politikai szerveződés sikertelensége éppen ezzel az ideológiai momentummal áll összefüggésben. A Néppárt politikusai számára igen lényeges volt a már korábban megindult katolikus egyleti mozgalom továbbfejlesztése, s a két hálózat párhuzamos kialakítására nem volt elég energiájuk.³⁵

A Néppárt története folyamán 1903-tól folyamatosan fel-felmerült a politikai szervezkedés szükségessége. A sajtóban általánossá válnak az ilyen kijelentések: „A katolikus politikának nagy hibája, hogy felülről kezdte el a keresztény Magyarország felépítését. Van katolikus politikai pártunk, a *néppárt*, amelynek feddhetetlen érdemei vannak, de a magyar katolikusok összessége nincs politikailag egységesen szervezve.”³⁶ A németországi katolikus mozgalom példájára külön politikai szervezői és szónokképző tanfolyamot is akartak indítani. Tényleges szervezkedésre azonban nem került sor, nehogy a párt szembekerüljön ekkori koalíciós partnereivel. A koalíció felbomlása, egy súlyos választási vereség és más pártok szervezési akciói vezettek oda, hogy 1913-ban végül mégiscsak megindult a helyi szervezetek széleskörű létrehozásának folyamata. Az ekkor kiadott *Szervezzük a néppártot* című brosúrában fogalmazták meg politikafogalmukat: „Mert a politika valójában az érdek harca, s akinek érdekét senki sem védi, figyelembe vételét nem követeli, az ki lesz nullázva mindvégig.”³⁷ „Amelyik irányzat, fölfogás, program érvényesülni akar a képviselőházban, annak okvetlenül pártra, és pedig a dolog természeténél fogva minél nagyobb és minél fegyelmezettebb, egységben működő pártra van szüksége.”³⁸ Ugyanakkor összekapcsolták az eddigi legkülönbözőbb katolikus mozgalmakat is a pártszervezéssel: „A Néppárt pedig az őrzője, a fegyveres védője annak a természetnek, melyet a Népszövetség és a többi katolikus gazdasági és társadalmi szervezetek valamennyien: a katolikus körök, szövetkezetek, a legény- és munkásegységek együttes munkájával elérni és felmutatni tudnak. Micsoda észnélküli gondolkodás volna az, csinálni az egyiket és nem gondolni a másikra.”³⁹ A hálózat végső kiépülésére nem kerülhetett sor — közbejött a világháború.

Nemcsak az újkonzervativizmus antiliberalis irányzatok fordulnak a századforduló környékén a „szervezett politikai párthoz”, hanem az újonnan létrejövő demokratikus irányzatok is. A külföldi és magyarországi szociáldemokrácia ebből a szempontból egyre inkább példaképpé válik. Szorosan összefügg az általános választójog követelése és a széleskörű párthálózat létrehozásának ideája is. Az

34 Az első magyarországi újkonzervatív jellegű pártnál, az Antiszemita Pártnál nem találkozunk komolyabb helyi szervezetekkel, csak igen kevés helyen alakítanak védőszövetkezet vagy védegyelet néven ilyesmit. A párt még a többieknél szokásos, a választások idején életrekelő pártszervezeteket sem igen hozta létre. Inkább a már meglévő, mindenekelőtt a függetlenségi „pártokban” hoztak létre helyi csoportokat. Ld. *Kubinszy Judit*: Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875-1890. Bp. 1976. 148-150., 195.

35 *Szabó Dániel*: A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon. Századok, 112 (1978) 730-756.

36 *Huszár Károly*: Katolikus mozgalmaink. Néppárt, 1904. márc. 26. 1.

37 *Szervezzük a néppártot*. Bp. 1913. 3.

38 I. m. 5.

39 I. m. 12.

1901. márciusban létrehozott Polgári Demokrata Pártnál, amely alapvetően a városi kis- és középpolgárok reformokat követelő csoportjait akarta képviselni, s ennek megfelelően soha nem jutott nagyobb politikai szerephez a dualizmuskori Magyarországon, szintén megjelenik a tömegszervezet gondolata. Az alakuló ülésen javaslatot terjesztenek elő egy „radikális demokrata szövetség” létrehozására. Az előterjesztés leszögezi: „A politikai pártok Magyarországon eddig mindig elzárkóztak a néptől, semmiféle politikai szervezet nem létezett, azért természetes, hogy a nép, másrészt a politika vezető elemei két egymástól teljesen idegen világot képeznek... A radikális demokrata pártnak természetesen ezen irányzattal is szakítani kell, állandó politikai szervezetet kell alkotnunk, melyben helyet foglal és súllyal bír mindenki, aki pártunk elveit vallja. Ezen szervezet hivatása lesz bennünket összetartani, ez lesz az állandó kapocs köztünk és a hely, ahol az ország összes radikális demokratai otthon lesznek és találkozhatnak. De más okból is ajánlatos ezen szervezet megalapítása: Mi eszközeinkben radikálisok, programunkban demokraták vagyunk, ostorozni és támadni kívánjuk a politikai működésünkben a közélet terén mutatkozó minden reakciót és korrupciót és így valószínű, hogy a hatalom birtokosainak tetszésével nem mindenkor találkozunk, de ezt a tetszést nem is fogjuk soha keresni. Szükségünk van tehát az egyleti alapon való szervezkedésre és ezért ajánlom a *radikális demorata szövetség* megalakítását.”⁴⁰ Ez a hálózat sem alakul azonban ki, a párt szimpatizánsai inkább egy másik, nem kifejezetten politikai szervezeten, az Országos Kereskedelmi Egyesületen keresztül tartják egymással a kapcsolatot.

1910 után, mint a magyarországi politikai rendszer korabeli elemzője írja, bizonyos változás áll be a pártok szervezeti, szervezési elképzeléseiben. Nemcsak a már említett néppárti szervezkedésre kerül sor, de maga a kormánypárt is komolyabban veszi a helyi szervezetek létrehozását, korabeli fogalmazása: kezd gyökeret verni az angol „caucus”-rendszer.⁴¹

Az 1913-ban egyesült függetlenségi, 48-as irányzatok új pártjuk számára szintén országos hálózatot akarnak kiépíteni. Az együletalakítási felhívások mellett körlevéllel fordulnak ismertebb támogatóikhoz és információt kérnek a létező szervezetekről, vezető személyekről és esetleges befolyásosabb támogatókról.⁴² Ez is mutatja, hogy bár éppen ennek a pártnak a nevével fémjelvezhetően számos egyesület létezik az országban, a vezetésnek nincs róluk áttekintése az általunk vizsgált korszak végén sem.⁴³

40 *Poláczek Sándor* előterjesztése: Új Század, 1900. márc. 18. Érdekes módon az utóbbi momentum, azaz a védelem gyakran előfordul az egyletszervezéseknel.

41 *Deák Albert (kőpeczi)*: A parlamenti kormányrendszer Magyarországon. II. rész. A parlament vezetése. Pártkormányzat. A magyar pártok. Bp. 1912. 142-145. A hálózati elképzeléseknél sem mindig egyértelmű, hogy a helyi pártszervezeten törvényesen bejegyzett együletet vagy valami ún. szabad szervezetet értenek.

42 Ld. Károlyi Mihály ügyvezető elnök 1913. július 26-i levelét Apáthy Istvánhoz. In: *Litván György* (szerk.): Károlyi Mihály levelezése. I. 1905-1920. Bp. 1978. 75.

43 A kiegyezés után ezt még természetesnek tekinthetjük, ekkor a frakció vagy annak vezetése sokszor csak a sajtón keresztül kommunikált a helyi pártívekkel és szervezetekkel. Lásd például: „A megyékben és városokban és székekben ekkor megalakult Deák-párti bizottságok t. elnökei vagy alelnökei bizalommal felkéretnek, szíveskedjenek a kerületeikben eddig felállított pártjelöltjeink hiteles névsorát a párt központjának (Úri utca Deák kör) minél előbb beküldeni. Pesten, febr. 4-én 1869. Királyi Pál bizottm. jegyző.” Magyar Állam, 1869. febr. 6. 2.

Megyei pártok

A dualizmus kori magyar politikában az országos szint alatt a törvényhatóságok, a megyék és a törvényhatósági jogú városok politizálása szerepel. Igen lényeges, hogy nem pusztán a helyi körülmények meghatározásának jogát tulajdonítják az itteni képviselői intézményeknek, hanem az országos politikába való beleszólási jogot is.⁴⁴ Ennek megfelelően a megyei politikai szerveződések nagypolitikával is foglalkoztak. E szerveződések különböző formákban jelentkeztek.

Mintául vehették egyrészt az „országgyűlési pártokat”, tehát szervezetet alakíthattak a törvényhatósági bizottságok azonos politikai álláspontú személyei. Erre lehetőséget adott a rendszeres gyűlés, ahol az adott közigazgatási egység különböző részein lakók eleve összejöhettek. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a dualizmus korszakának nagyrésztében helyi szinten a politikai polarizáció eltér az országostól; a megyei gyűlések többségében a kormánypárt-ellenzék dualitás uralkodik, s az egyes országos pártokhoz tartozás csak a ténylegesen nagypolitikai kérdéseknél, mindenekelőtt az országgyűlési választásoknál kap hangsúlyt. Lényeges momentuma a megyei politikának, hogy itt a kiegyezés-ellenes tábor esetleges többsége nem okozott megoldhatatlan problémákat, szemben az országos szinttel, ahol e „rendszerellenes” irányzat többségre jutása a szisztéma összeomlásának veszélyét hordozta magával.⁴⁵

A megyei (és mint a későbbiekben kitérünk rá, a választókerületi) pártok másik formai jellemzője, hogy nem okvetlenül egyesületi formában szerveződtek. Míg az egyletek megalakításához a korabeli jogszabályok (belügyminiszteri rendeletek) alapján *jóváhagyott alapszabály* szükségeltetett, addig a politikai pártok létrehozásához és fenntartásához ilyenre nem volt szükség.⁴⁶ A megyei pártok alapvetően mint választási pártok definiálhatók, amelyeket egy-egy országgyűlési választás előtt hoztak létre, majd a legközelebbi választásig többé-kevésbé csipkerózsika-álmot aludtak. Ekkor történt meg az újjászerveződés, esetleg új vezetőség választása. A stabil mag néhány politikailag aktív helyi személyiség volt. Ezen „párttípus” kiegészülhetett helyi egylettel, melynek állandó helyisége volt, s egyben valamiféle kaszinóként, társaskörként is működött, valamint a politikai iskolázás helyi szintjét is képviselhetette.⁴⁷

A megyei pártokat alapszabályaik⁴⁸ és tevékenységi formáik alapján elemezhetjük. Mindenekelőtt megállapítható, hogy a megyei alapszabályok rövidítve és egyszerűsítve leképezik az országos pártprogramokban megfogalmazott célkitű-

44 A köztörvényhatóságokról szóló szabályozás három funkciót tulajdonít e szerveknek: az önkormányzatot, az állami közigazgatás közvetítését, „ezeken felül a törvényhatóságok egyéb közérdekű, sőt országos ügyekkel is foglalkozhatnak, azokat megvitathatják, azokra nézve megállapodásaikat kifejezhetik, egymással és a kormánnyal közölhetik és kérvény alakjában a törvényhozás bármely házához közvetlenül fölterjeszhetik”. 1886:XXI. tc. 1.paragrafus.

45 Ezt a függetlenségiek is érezhették. Nem lehet véletlen, hogy a Szabadelvű Párt 1875. évi létrejötte és 1905 között nem volt olyan országgyűlési választás, ahol a kiegyezés-ellenes tábor a győzelemhez elégséges jelöltet állított volna ki.

46 Még 1929-ben sincsenek a politikai pártoknak kormányhatóságilag láttamozott alapszabályai és nem is kötelesek ilyet bemutatni.

47 A pártok jogi helyzetére, az engedélyezés szükségességére vagy szükségtelenségére a hatósági eljárás ezzel kapcsolatos következtetésére ld.: *Adalbert Toth: Die Genehmigungspraxis politischer Vereine und Parteien in Ungarn 1892-1896*. In: *Ungarn Jahrbuch*, 18 (1990) 75-105.

48 Ilyenek nemcsak az egyleti formában szervezetteknel fordulnak elő.

zéseket. A leegyszerűsítés az egyik oldalon állhat például Deák Ferenc nevére való utalásból: „a nyitrai megyei Deákkör a végre alapított, hogy a nevezett legnagyobb hazafinak egész életén keresztül következetesen vallott igaz és üdvös politikai elveihez képest, az ezen elvekből kifolyó 1848-iki évi államjogi, emberjogi és társadalmi vívmányokat, s azoknak a kor és Magyarország igényei szerint való fejlesztését a maga részéről, összes tagjai által válllvetve istápolja.”⁴⁹ Mások megelégednek a kiegészítési törvénycikkre való utalással: „czélja a pragmatia sanctio alapján létrejött és a magyar országgyűlés többsége által elfogadott, Ő Felsége törvényesen megkoronázott királyunk által szentesített 1867. 12. törvénycikkben részletesen meghatározott közjogi alapon megindult békés fejlődés, és a létező viszonyoknak megfelelő szabadelvű haladás előmozdításán — úgy társadalmi, mind a politika terén — közremunkálni.”⁵⁰ A másik oldalon célkitűzésként általában megelégednek a „minden más országtól független Magyarország létrehozásával”.

A megyei pártok szervezte viszonylag homogén. Általában létezik az elnökség és a központi bizottság, amelyben a választókerületi küldöttek foglalnak helyet. A párt híveiről általában községenkénti névsort vezetnek.⁵¹ A megyei pártoknál is előfordul az „országgyűlési” pártnál már említett kettős struktúra: a politikai szervezet mellett társaskört hoznak létre, amely szabályos egyesületként működik. Találkozunk olyan példával is, ahol az alapszabály és a szervezetről való beszámoló csak az utóbbiról szól, s ez azt bizonyítja, hogy az adott körök (mindenekelőtt a városokban) ugyanúgy funkcionáltak, mint a politikamentes társadalmi egyesületek.⁵²

A megyei pártok feladatköréből a törvényhatósági bizottsági funkciók lassan kicsúsznak, a frakciók önállósulnak, amiben az országos és megyei pártmegoszlás már említett eltérése is szerepet játszik. A meghatározó feladat a választások előkészítése, a választókerületi kampányok összehangolása és a „központtal”, tehát az országgyűlési frakcióval való kapcsolattartás. Ilyen szempontból a megyei pártok meglehetősen önállóak, sokszor választási megegyezéseket kötnek a megyében fellelhető többi párttal, s előfordulhat, hogy ugyanannak a pártnak különböző megyei szervezetei különböző pártokkal kötnek ideiglenes választási megegyezést.

A választások mellett politikai válságszituációkban találkozhatunk a megyei pártokkal. Az országgyűlési pártok által kezdeményezett akciókhoz csatlakozhatnak vagy ilyen akciókat indítanak. 1875 decemberében a Borsod megyei kormánypártban például egy csoport a kormány politikáját elíltelő határozatot akart elfogadtatni. Értekezletet hívnak össze, amelyen 400-500 személy vesz részt s visszavonattják a határozati javaslatot.⁵³ 1903 júliusában a debreceni Szabadelvű Párt az ellenzék katonai követeléseivel azonosítja magát, s implicite felszólítja az

49 Az idézett alapszabályok, ha más utalás nincs, az OSZK Aprónyomtatványtárában található.

50 Bars megyei Deák-párt.

51 A névsorok alapja vagy a párthoz való csatlakozás dokumentáló aláírás, vagy pedig a korábbi választásokon való politikai magatartás.

52 Ld. például a Szegedi Szabadelvű Kör 1871. évi alapszabályát. Itt 4 osztályt sorolnak fel: irodalmi-közművelődési (50 taggal), közegészségügyi (27 taggal), ipari-kereskedelmi (153 taggal) és gazdasági, azaz mezőgazdasági osztály (207 taggal).

53 Politikai Újdonságok, 1875. december 15. 542.; december 22. 554.

„országgyűlési” pártot is erre. Több megyei és választókerületi Szabadelvű Párt azonnal csatlakozik a felhíváshoz, sőt további követeléseket is felállítanak.⁵⁴

A Szabadelvű Párt 1906 áprilisi feloszlatakor egyértelműnek látszik, hogy a helyi pártok és „párttagság” nem valami szigorú hierarchikus rendben működnek. Az „országos” párt megszűnése után a megyei pártok különbözőképpen reagálnak. Van, ahol követve a „központot”, egyszerűen kimondják feloszlásukat: ilyen például Jász-Nagy-Kun-Szolnok megye vagy Szabolcs megye.⁵⁵ Másutt a feloszlást összekötik a kormányra került koalíció meghatározó 67-es pártjához, az Alkotmánypárthoz való csatlakozással. Olyan esettel is találkozunk, ahol önálló, azaz megyei pártként egyik nagy pártához sem csatlakozva tovább működnek.

Választókerületi pártok

A választókerületi „pártok” alapvetően hasonlóak a megyeiekhez. Itt szinte kizárólag a honoratior típusú pártszervezetekkel találkozunk. Állandó, egyetemenként szervezett választókerületi párt csak olyan városokban van, amelyek önmagukban alkotnak egy választókerületet. Ennek megfelelően a választásokon és az esetleges politikai akciókon kívül nincs társadalomszervező funkciójuk. Mint emítetem, a megyeieknél gyakrabban fordulnak politikai kérésekkel a képviselőjükhöz. A nagy akciókban sokszor a megyei párt állásfoglalását figyelmen kívül hagyva vesznek részt. Általában jellemző rájuk a külön megegyezés más pártokkal. Tevékenységük szinte kizárólag a választási kampány lebonyolítására korlátozódik. Itt viszont igen fontos funkciójuk van, ezen szervezetek állítják a választásokra a jelölteket.⁵⁶ A választójogi szabályozások alapján ugyan nem szükséges a képviselőjelöltet előre bejelenteni: elégséges őt a választás megkezdése előtti fél órában ajánlani. Egy sikeres kampány lebonyolításához azonban előkészítésre van szükség: nagygyűléseket kell tartani, röpcédulákat kell készíteni, szekereket kell szervezni a választóknak a választás helyére szállítására. Mindehhez időben meg kell lennie a „párt” jelöltjének. Nem adhatunk általános formalizálható képet a választókerületi pártok működéséről, csak néhány példával villantjuk fel a szélsőségeket.

Az első: Pest megye 1869-ben. Nyáry Pál, a balközép ismert politikusa, január 11-én a megyei bizottmányi tagokat *pártkülönbség* nélkül összehívja, s javasolja, hogy alakítsák meg a választást előkészítő megyei központot. Ennek kell megindítania a választókerületi szervezést. A politizálási elképzelések különbözőségét mutatja: végül abban egyeznek meg, hogy a választókerületekben kell előbb szerveződni, s a központi (megyei) bizottmánynak az ott kijelölt személyekből kell összeállnia. Ekkor csak azokat a személyeket nevezik meg, akiknek az egyes választókerületekben a jelölési folyamatot el kell indítaniuk. Bár az értekezletet *pártkülönbség* nélkül hívták össze, meghatározó az ellenzéki hangulat.⁵⁷

54 Pesti Hírlap, 1903. július 29. 5. Ennél gyakoribb a választókerületi párt politikai nyilatkozata, amely nem pusztán az általános politikai helyzetre, hanem képviselőjének parlamenti magatartására is reagálhat.

55 Itt még a párt pénztárában lévőösszegekről is gondoskodnak: a nyíregyházai Bessenyei-könyvtár gyarapítására ajánlják fel.

56 Az „országgyűlési” és a „megyei” pártnak természetesen van befolyása a jelöltállításra, de az esetek többségében a helyi aktivisták akarata érvényesül.

57 A Hon, 1869. jan. 12. 2.

A kijelölt személyek a sajtóban meghirdetik a választókerületi értekezleteket. Ezeknek helyszíne vagy a meghirdető háza, amely nagygyűlések tartására alkalmas, vagy valamely vendéglő illetve kaszinó. Ezeken az értekezleteken elemzik a politikai helyzetet, s megegyeznek a jelölt személyében. Van, ahol problémát okoz, hogy egyesek komolyan veszik a pártsemlegességet az egyértelműen ellenzéki összefüggésben, s Deák-pártiként jelennek meg. Ezeket lehurrogják, bár az értekezlet összehívója megvédi őket, utalva a gyűlés jellegére.⁵⁸ Úgy érezzük, hogy ebben jól tükröződik a pártokat elvi szinten tagadó politikai gondolkodás. Más választókerületben, ahol a meghirdetésnél nem szerepel a pártsemlegesség, a konfliktus más jellegű. Abban egyetértenek, hogy baloldali (balközépi vagy szélsőbali), azaz kiegyezés-ellenes politikust akarnak jelölni. Nem sikerül azonban megegyezni a jelölt személyében, mivel mindkét pártszínezet ragaszkodik saját politikusához. Abban maradnak, hogy kormánypárti jelölt fellépése esetén „a kerületi értekezlet küldötteiből alakulandó központi bizottság által, a kéznél leendő adatok szerint” kisebbségben maradó lemond.⁵⁹ Minden kerületi értekezleten létrehoznak egy „központi bizottságot”, amelynek feladata lesz a választási kampány lebonyolítása. Ebbe lehetőség szerint minden községből bekerül valaki. Megválasztják továbbá küldötteiket a megyei bizottságba.

A másik oldal is szervezkedik, s módszerei is többé-kevésbé hasonlóak. A választókerületekben megalakítják a Deák-pártot (erről azonnal értesítik az országos párt központi bizottságát), s ez a megalakult párt hívja össze a jelölő gyűlést.⁶⁰

Második példánk 1875-ös. A főváros egyik kerületében pótválasztásra kerül sor. A kormánypárti táboron belül még élnek az általános választáskor, néhány hónappal korábban létrejött „pártok”. Először ezek bizottságai, azaz vezetőségei tárgyalnak egymással, együttműködésre szólítva fel egymást.⁶¹ A kerületi kormánypárt közgyűlése egy ad hoc bizottságot állít fel, amely nem tud megegyezni a jelölt személyében. Az egyik jelöltet, Ivánka Imrét a Szabadelvű Párt kritikátlan hívének tartják, míg a másik, Schwarcz Gyula komolyan bírálja azt, a kiegyezés-ellenes pártok önálló magyar nemzeti bank és vámterület követelését téve magáévá. Annak ellenére, hogy ellenzéki képviselőjelölt fellépéséről is vannak hírek, mindketten külön „pártot” alakítanak, külön pártvezető gyűlést tartanak. A választáson végül csak a két szabadelvű jelölt indult és Schwarcz Gyula győz.⁶²

Az egész korszakban előfordul, hogy egy-egy választókerületben több jelölt is indul ugyanazon pártra hivatkozva, azaz a választókerületi pártnak nem sikerült megegyezésre jutnia. Ez ritkább jelenség a kormánypárt oldalán, mint a függetlenségiéknél, bár az 1901-es választásokon, a Nemzeti Pártnak a Szabadelvű Párt-

58 A Hon, 1869. jan. 27. 2. A gödöllői választókerület értekezlete gróf Ráday László péceli házában.

59 A Hon, 1869. jan. 30. 2. Az alsó-dabasi kerület értekezlete a helyi kaszinó épületében Nyáry Pál elnöke alatt.

60 Magyar Állam, 1869. jan. 13. 2.

61 Az elnevezések: „terézvárosi Horn párt” az eddigi képviselőről és „terézvárosi Falk párt” az általános választáskor veszített jelöltől.

62 Politikai Újdonságok, 1875. nov. 10-dec. 1. 1876. május 15-én a terézvárosi szabadelvű párt százas bizottsága előtt Schwartz kifejti, miért lépett ki a pártból. Továbbra is az önálló vámterület mellett kardoskodik és nem akarja odafigérni szavazatát a kiegyezés mellett. A százas bizottság helyesli a lépést és kritizálja a miniszterelnököt. Politikai Újdonságok, 1876. május 17. 224. A terézvárosi nyilatkozatra egyetértően reagálnak a kereskedelmi- és iparkamarák, megyei szabadelvű pártok és számos helyen gyűléseket tartanak vagy aláírásokat gyűjtenek.

ba való beolvadása után sok válsztókerületben tükröződik a párt frakciójában is megtalálható liberális—konzervatív ellentét, s két kormánypárti jelölt lép fel egymással szemben.

Harmadik példánk a 48-as irányzatnál is egyre elterjedtebbé váló előzetes döntési folyamatot, a „caucus” tényleges működését mutatja be. Barabás Béla 1911. évi időközi választásán a jelöltállítás a következőképpen zajlott. A helyi függetlenségi párt elnöke összehívja a kerületi párt nagyválasztmányát. Itt 12 jelölt neve merül fel. Szavaznak, s a hat legkevesebb szavazatot kapó politikus kiesik. Újabb szavazást tartanak, s megint feleződik a jelöltek száma. Újabb két forduló után marad egyedül Barabás. Felkéri jelöltnek s elkezdik a kampányt szervezni, amelyben pártjának központi politikusai is részt vesznek, sőt maga a miniszterelnök is, mivel az ellenjelöltek egyike nemzetiségi, a másik pedig a radikálisabb ellenzéki párt tagja.⁶³

Pártok és politikai egyetkek

Míg a nagyobb területekre kiterjedő szervezeteknél a vizsgálat alapvető problémája az, hogy mikor beszélhetünk egyleti jellegű szerveződésről, mikor van szó a kimondottan politikai funkciók mellett társadalomszervezésről is, addig a helyi, a városi és községi szervezeteknél az a probléma, hogy mikor beszélhetünk politikai egyesületekről. Minden szervezet alapos alanízisével (alapszabály, tényleges működés) ez megállapítható, de ilyenre nincs lehetőségünk. Bizonyos formális jellemzőknél kell maradnunk, s ez az egyesület neve. Statisztikai mutatóimban akkor tekintek egy egyesületet politikainak, ha a nevében megjelenik valamely párt neve vagy meghatározó jelszava. Tudatában vagyok annak, hogy az országban a dualizmus korában ennél több politizáló szervezet működött, de a továbbiakban ezeknek csak nagyságrendjét s nem akárcsak megközelítő számát tudom megadni. A már említett 1872. évi balközép értekezleti lista is mutatta, hogy akár pártrendezvényen is részt vesznek nem „politikai nevű” egyesületek.

Másik hasonló példánk Kossuth Lajos 1868 végén, 1869 elején *Egyesült választ sokaknak* című, a sajtóban publikált levele. A kiegészítés legradikálisabb magyar kritikusa e cikkében az utóbbi pár hónapban hozzá érkezett levelekre válaszolt. Azok politikai hovatartozása, akik Kossuthnak írnak, nem kétséges: ellenzékiek, a dualista rendszer ellenfelei. Ennek ellenére azt látjuk, hogy a 38 címzett közül négy valamely község polgársága, tehát nem formális egyesület. Tizenhárom demokrata kör, egy baloldali kör, s további három honvédegyesület, amelyek valamiképpen politikainak nevezhetők a nevük alapján (bár a honvédegyesületek inkább segélyegyletek⁶⁴), de ezek mellett tizenhét olyan egyesülettel találkozunk, amelyről neve alapján semmiképpen nem lehet feltételezni a politikához való kötődést. Köztük legnagyobb számban az olvasóegyletek szerepelnek (részben polgáriak, részben dalárdával összekötöttek), pár társaskör, kaszinó-egyesület és népkör.⁶⁵

63 Barabás Béla: Emlékirataim 1855-1929. Arad, 1929. 87-88.

64 A honvédegyesületek csak részben szociális célkitűzésűek, részben politikaiak. Horváth Ferenc: Az egyesületi élet Szombathelyen a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korában. In: Vas megye múltjából. Levéltári Évkönyv III. Szombathely, 1986. 274.

65 Magyar Újság, 1869. január 1. 1. (A levél eredeti dátuma: 1868. december 24.)

A dualizmus kori magyarországi egyesületekről két átfogó statisztikai felmérés létezik. Az egyik az 1878. évi helyzetet ábrázolja,⁶⁶ a másik az 1899. évit.⁶⁷ Magyarországon 1848-ban kb. 600 egyesület létezett, ezek közül kb. 210 tartozott abba a kategóriába (kaszinók, társaskörök, olvasókörök), amelyek politikai szempontból egyáltalán számításba jöhetnek, s amelyekkel a következőkben foglalkozom. Közülük több a „negyvenes évekre valóságos politikai vitakörökké változott”.⁶⁸ 1878-ban közel négyezer egyletet írtak össze, de ha leszámítjuk az összeírásban szereplő gazdasági vállalkozásokat és a céhek megszűnése után létrejött iparegyesületeket, akkor ebben az időpontban 2700-2800 egylettel számolhatunk. Ezek közül kb. 1000 tartozott azokba a kategóriákba, amelyekkel foglalkozunk.⁶⁹ Az 1899. évi összeírás (mely jórészt egyéni anyaggyűjtésen nyugodott) 3600 fölött adta meg az egyesületek számát, s ebből kb. 2000 tartozott a már jelzett kategóriákba.⁷⁰ Ezeket az adatokat viszonyíthatjuk a korszak magyarországi település-számához: kb. 140 várost, 2000 nagyközséget és 10 000 kisközséget tartottak nyilván. Az 1899. évi felmérés szerint a 2000 társas-, olvasó-, nép-, stb. egyesület közül 105 volt politikai jellegű.

Az általam létrehozott adatbázisba⁷¹ összesen 812 politikai egyesület került.⁷² Időrendi megoszlásuk a következő:

Időszak	szám	százalék	egy évre jutó átlagos szám
A kiegyezés előtt	6	0,7%	
1868–1874	107	13,2%	15
1875–1889	119	14,7%	8
1890–1898	124	15,3%	14
1899–1905	186	22,9%	26
1906–1909	165	20,3%	41
1910–1914	93	11,4%	17
1914–	12	1,5%	
Összesen	812	100,0%	

66 *Vargha Gyula* (szerk.): Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. Hivatalos Statisztikai Közlemények. Bp. 1880.

67 *Koczányi Béla*: Magyarországi társas- és közművelődési körök címtára. Kassa, 1899.

68 *Pajkossy Gábor*: Egyesületek a reformkori Magyarországon. História 1993/2. 7.

69 *Reisz László*: Egyletek a dualizmus kori Magyarországon. Statisztikai Szemle, 66 (1988) 930-946.

70 *Balogh Pál*: A népfajok Magyarországon. Bp. 1090.

71 Ennek alapját *Pór Edit* (szerk.): A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig. (Vidéki egyletek.) I-III. Bp. 1988. adta. Ezt egészítettem ki az alábbiak adataival: *Böszö Sándor*: Egyesületek Somogyban a dualizmus idején. I-II. In: Somogy megye múltjából 16-17. 1985. Kaposvár, 1986.; *Márfi Attila*: Baranya megye egyesületei 1867-1914. In: Baranyai Helytörténetírás 1985/86. Pécs, 1986.; *Móro Mária*: Olvasóegyletek és népkönyvtárak Baranyában 1914-ig. In: Baranyai Helytörténetírás 1977. Pécs, 1977.; *Földi István*: Nógrád megyei egyesületek 1867 és 1918 között.; *Brunda Gusztáv*: Művelődési tartalmú egyesületek a dualizmuskori Nógrádban. In: *Á. Varga László* (szerk.): Egyesületek, iskolák, nemzetiségek Nógrád vármegyében a 18-20. században. Salgótarján, 1990.

72 Az adatbázis nem teljes; a részmunkák, monográfiák részben eltérő adatokat mutatnak. Az elemzés megfelelő helyén erre kitérünk.

A kiegyezés előtti időszakban alig találkozunk politikai egyesülettel, mert az 1852. évi egyleti törvény még tiltja ilyenek alakítását. Ennek ellenére az 1860/61. évi országgyűlés idején, illetve 1865-öt követően megalakul néhány szervezet, melyek típusa azután a dualista rendszer kialakulása után terjed el.

A dualizmus első éveiben a különböző ellenzéki egyletek az ekkor alakultak kétharmadát tették ki. Ugyanakkor látható még az elnevezési bizonytalanság, éppen az ellenzék oldalán. A kormánypárttal szimpatizálók Deák-köröket alakítanak (26) és csak egy egyesület viseli a Jobboldali Kör nevet. A kormánypárti szervezetekhez kapcsolható a 9 katolikus politikai kaszinó is. Egyértelműen a balközéphez köthető a 10 Baloldali Kör, a négy Ellenzéki Kör és a 7 Szabadelvű Kör. A szélbal egyesületei a 48-as Kör (8), a 48-as Olvasókör (6) és a Függetlenségi Kör (5) nevet viselik. Egyértelműen a szélsőbaliakkal, azaz a kiegyezés legkonzekvensebb bírálóival azonosulnak a Demokrata körök (4). Nem dönthető azonban el, hogy a 17 Egyenlőségi kör, a Haladási egyletek, a Haladó körök stb. mely ellenzéki irányhoz tartoznak.

Különös politikai problémákat okoznak a korszakban a Demokrata körök. Ezek alakulását a szélsőbal párt kezdeményezte, s a párt egyik csoportja támogatta már 1867 őszén. A körök közjogi programja a pártéval volt azonos, de igen radikális szociális elképzeléseik voltak, mindenképp az alföldi parasztság problémáinak megoldására. Éppen ez a radikalizmus, sok tekintetben a polgári állam (s nem pusztán a dualista állam) intézményeinek tagadása volt az, amely egyrészt az államot az adott egyesületek betiltására, másrészt az „Országgyűlési Szélsőbal” pártot a tőlük való távolságtartásra vezette. Messze több Demokrata kör alakult meg, mint amennyi listánkban szerepel, de vagy nem fogadták el alapszabályukat s megszűntek, vagy más (nem politikai) néven váltak állandó egyesületté.⁷³

Az 1875-1889 közötti időszakban alakult egyesületek 55%-ának neve egyértelműen utal a Függetlenségi Pártra. 48-as és függetlenségi körök, olvasókörök, sőt ekkor már dalárdák is alakultak. A kormánypárt alig hoz létre saját, egyletszerű szervezetet (13%), az ekkor kialakuló Mérsékelt illetve Egyesült Ellenzék sem igen rendelkezik szervezetekkel (5%). Mint említettem, az Antiszemita Párt sem alakít saját egyesületeket. A korszak jellegzetessége a nemzetinek vagy magyarosítónak nevezhető egyesületek kialakulása, amelyek pártszínezettel nem rendelkeztek, nem kötődtek a magyarországi parlamenti politizálás alapvető irányzataihoz, hanem a politikai elitnek a nem-magyar nemzetiségű lakosságtól való félelmét bizonyítják.

A kormányválságokkal terhes kilencvenes évek nem hoznak lényeges változást a politikai egyletek alakításában. A kiegyezés-ellenes tábor még a korábbiánál is nagyobb súllyal szerepel (60%), amiben az ellenzék ekkori megosztottsága s egyik szárnyának már ismertetett szervezeti affinitása játszhat szerepet. A Szabadelvű Párt is létrehoz 17 új egyesületet (14%). Két új elem jelenik meg. Domináns a helyi politika egyre fontosabbá válása: városi pártok alakulnak (erre a korszakra csik a későbbi Polgári Demokrata Párt csírájának létrehozása Budapesti

73 *Pölöskei Ferenc*: Az 1868-as alföldi parasztmozgalom. Századok, 90 (1956) 617-656.; *Krajnyák Nándor*: Az Asztalos-féle parasztmozgalom Kecskeméten. Kecskemét, 1961.; *Sebestény Sándor*: A „hevesi ügy”, 1867-1869. Századok, 107 (1973) 1175-1191.; *Kiss József*: Jászkunsági agrármozgalom a kiegyezéstől a millenniumig (1867-1896). Bp. 1968.

Községi Demokrata Párt néven). A másik névum csupán jelzőszerű: az 1895-ben létrehozott Néppárt — már említett — átmeneti pártköralapítási kampánya.

Az 1905. évi kormányzati válsághoz vezető hét évben jelentősen megnövekedik az évente alakított egyletek száma. Szinte kizárólag a különböző ellenzéki pártok alakítanak szervezeteket, a függetlenségek aránya meghaladja a 64%-ot. A helyi, regionális politizálás előretörését az ekkor alakított tizennyolc Székely Társaság jelzi. Megerősödik a keresztény szociális mozgalom is,⁷⁴ amelynek nagy kibontakozására a koalíciós kormányzat négy éve alatt kerül sor.

1906–1910 között az egyletalakítási láz soha nem látott méreteket ölt, s az egész magyarországi politika lényegbevágó fordulatát éppen az jelzi, hogy az ekkor létesített szervezeteknek már csak 47%-a alakul kiegyezésellenes alapon, 42%-uk már egyértelműen rétegszervezet, a kisemberek szervezete s a klasszikus függetlenségi liberalizmussal szemben a keresztényszocializmus ideológiai alapjára helyezkedik.

Az 1910-el kezdődő időszakra nem jellemző a szervezetalakítás. Egyrészt a képviselőházi küzdelmek, másrészt a — már tárgyalt — országos, nem egyletszerű szervezkedések, harmadrészt a később tárgyalandó, szintén nem egyleti jellegű, a pártokhoz csak közvetve kötődő szövetségek alakítása emésztí fel a politikai energiát. A megalakult politikai egyletekre a sokszínűség és a tisztaviráglet a jellemző: szinte valamennyi politikai irányzat kísérletezik egyletalakítással, de egyik sem túl nagy sikerrel.

A politikai és nem-politikai egyesületek keveredése

Az első szembevetendő jellemző, hogy a pártpolitika által meghatározott egyletek között az ellenzékiek nagy túlsúlyban vannak: kezdetben csak a kiegyezés-ellenesek, később cseket kiegészítve az újkonzervatívok. Ebben a politikáról való gondolkodás már említett különbözősége a meghatározó. Míg a kormánypártok számára a helyi pártpolitikai szervezetek szinte kizárólag a választások lebonyolításához kötődtek, addig az említett ellenzéki irányzatok számára a politikai egyleteknek más, esetleg jelentősebb feladatai is voltak: kezdetben mindegyiknél a politikai felvilágosítás, nevelés, később a társadalom szervezett alapegységeként való működés. Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy valami ellen mozgósítani mindig egyszerűbb, mint valami mellett.⁷⁵ A választási pártegylet csak a városok esetében értelmes fogalom: a választásokat ugyanis a választókerület központjában és nem községenként tartják, így tulajdonképpen csak a városokban esik egybe a közigazgatásilag szervezett egylet s a választásra mobilizálандók gyűjtőköre.⁷⁶

74 Ebben az időszakban az egyletek 12%-át adja.

75 Nem véletlen, hogy 1895-ben, mikor Bánffy miniszterelnök arról érdeklődik a főispánoknál, hogy milyen lehetőség van megyéjükben a Szabadelvű Párt szervezésére, többen úgy válaszolnak, hogy nem ajánlatos a kormánypárt szervezése, mivel ez a különböző ellenzéki egyletek gombamód való szaporodásával járna. MOL: K-26. 1895/38. 341. csomó.

76 Ezért lehetséges az, hogy például a Heves megyei Negyvennyolcas Párt 1868. május 16-i megalakulásakor csatlakozik hozzá az Egri Demokratikus Kör (helyi politikai egylet), a Mezőtúri Olvasóegylet 500 tagjával (helyi nem-politikai egylet), s több községből érkezik nagygyűléseken gyűjtött aláírási ív (nem egyletilag szervezett politikai tevékenység). L. *Sebestény S.*: i. m. 1185.

Ez is tükröződik a pártpolitikai egyletek alapszabályaiban, ahol az esetek kisebb százalékában (és inkább a dualizmus korszakának későbbi éveiben) fordul elő közvetlen utalás a választásokra. Általában csak a politikáról való beszélgetés az, amely jelzi, hogy itt politikai egyletről van szó, a függetlenségiéknél kiegészítve az önálló Magyarország követelésével.⁷⁷ Szinte minden egyleti alapszabályban találkozunk a „hazafias” kifejezéssel, amelynek lehet direkt pártpolitikai tartalma, de sokszor egyszerűen csak azt jelzi, hogy nem azonosul az illető politikai vagy nem politikai egyesület a nemzetiségiek követeléseivel. Az 1870-es évek közepén a Sátoraljaúj helyi Dalárda szellemi életéről szóló beszámoló például így végződik: „Éljen a haza! Éljen nemzeti nyelvünk! Éljen dalárdánk!”⁷⁸ A *haza, hazafias* kifejezések valamilyen átmenetet mutatnak a közvetlenül politikai és a nem közvetlenül politikai egyesületek szókincsé között. Gyakran előfordulnak olyan alapszabályokban is, ahol a *politika kizárása* kifejezés is szerepel.⁷⁹ Csak példaként Nógrád megye egyesületei közül a haza, hazafias kifejezést használja a Deákkör, a függetlenségi kör, a keresztény szociális egyesület, a polgári kör, az iparos olvasókör stb.⁸⁰

Sokszor a politikum igen közvetlenül jelentkezik, mint például a dualizmus első éveiben alakított Egyenlőségi egyesületekben, ahol a társadalmi meghatározottság szinte kizárólag a megszólítást meghatározó passzusban található.⁸¹ Mindebben, természetesen szerepet játszhat — főleg a korszak korai éveiben —, hogy az egyleti alapszabályok elfogadása könnyebben, problémamentesebben megy, ha a közvetlen politika hiányzik belőlük.⁸² Olyan is előfordult, hogy az *egyleti* forma helyett politikai irányzatok az engedélyezéshez nem kötött *asztaltársaság* szervezeti formát választották.⁸³

A választási időszakot kivéve nincs nagy különbség a politikai és nem politikai egyesületek működése között. A meghatározó vonás mindkettőben a sajtó-olvasás, szórakozási lehetőségek: kártya, biliárd stb. Népszerűsítő előadásokat tartanak a világ „csodáiról”, a helyi gazdasági lehetőségekről, új mezőgazdasági technikák-

77 A Kőbányai Függetlenségi 48-as Kör alapszabályaiból: „minden más országtól törvényesen független Magyarország alkotmányának társalgás közben a tagok közt való megismertetése; hazafias törekvés arra, hogy minden honpolgár jogait és kötelességeit megismerje, s míg az előbbieket gyakorolni, az utóbbiakat betölteni törekedjék, politikai s hazánkat érdeklő, valamint községünk és azok polgári közgazdasági ügyeire vonatkozó kérdésekben egymást felvilágosítani...”

78 Zemplén, 1877. jan. 28. 2.

79 Ld. például az 1911 áprilisában alapított Érsekivadkerti Polgári Olvasókör alapszabályait: „A politika teljes kizárásával a tagok művelése, a vallás erkölcsi és hazafias szellem ápolása és fejlesztése. A tagok szellemi és anyagi érdekeit érintő közügyek felkarolása, tisztes szórakozás biztosítása.” *Földi I.*: i. m. 37.

80 I. m. 16. 26-27., 46., 97., 115.

81 Az alapszabályok a következőkre térnek ki: „mulatságos, kedélyes és hasznos időtöltés mellett hír-, szaklapok, könyvek olvasása és eszmecsere által kölcsönös okulásra hatni, társalgás és eszmék kölcsönös kicserélése által a közügyek iránt a törvények korlátai között érdekeltséget kelteni, az alkotmányosság iránti hajlamot növelni, arra buzdítani. Tagjai egymás közt minden címzéseket mellőzve, megszólításul az 'uram' címzést használadják... a politikai élet körébe vágó eszmék tisztázhatása tekintetéből értekezések s felolvasások tartására tért és alkalmat nyújt...” Pesti Napló, 1867. aug. 2. 2.

82 Az alapszabály jóváhagyási útja a következő volt: a körjegyzőséghez kellett a tervezetet beadni, onnan továbbították a járás, illetve a város vezetőjéhez, a főszolgabíróhoz illetve a polgármesterhez, aki véleményezte. Továbbkerült törvényhatósági szintre, ahol az alispán véleményezte s továbbküldte a belügyminisztériumba, ahol a végleges jóváhagyás vagy elutasítás megtörtént.

83 *Bónis György*: Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom. Bp. 1962.

ról stb. Az egyleti élet része a műkedvelő előadások és táncmulatságok rendezése is. Ezek között szerepelhettek úgynevezett családi estélyek, hazafias estélyek. A színelőadások és a „bálok” igen fontos funkciója volt az egyleti tagok családtagjainak bevonása a szervezet életébe.⁸⁴ Egyes gazdagabb egyletek még szélesebb szolgáltatási körrel rendelkeztek: volt olyan is, amely állandó orvost tartott.

Az egyes politikai egyleteknél mindehhez bizonyos ünnepnapok rituális megünneplése járult: a függetlenségiéknél például március 15. és Kossuth Lajos nevénapja. Ugyancsak a politikai egyletek sajátossága az egyleti zászlónak, mint összefogó szimbólumnak elkészítése vagy elkészíttetése, s az egyletek anyagi viszonyait jól megvilágítja, hogy erre sokszor csak több éves működés és pénzgyűjtés után kerülhetett sor. Több városban előfordul, hogy a helyi párt-egylet egyben a helyi párt-lap tulajdonosa is.

A politikai és nem politikai egyletek egyaránt részt vesznek a községi életben, foglalkoznak a község belső problémáival. Sokan egyaránt tagjai a községet meghatározó politikai és nem politikai egyletnek.⁸⁵ A különböző jellegű egyesületek, szervezetek és testületek „együttlétére” kiváló példa az 1884-ben alakult Újpesti Függetlenségi Kör 1895-ös zászlószentelő ünnepélye. Erre a következő meghívókat küldik ki: helybeli testületeknek és egyesületeknek 27 db, fővárosi testületeknek és egyleteknek 100 db, külföldi magyar egyesületeknek 8 db, Amerikába 35 db, országgyűlési képviselőknek 98 db, függetlenségi és 48-as köröknek 114 db, ipartestületeknek 216 db, újpesti és fővárosi gyáraknak 15 db.⁸⁶

A politikai egyleteknek lehetőségük nyílhat arra, hogy a frakción, esetleg más politikai kapcsolataikon keresztül pénzt, építkezési vagy más kedvezményt járjanak ki községüknek. A helyi érdekek ilyen jellegű képvisellete a vizsgált korszakban végig igen fontos szerepet játszik egy-egy közösség párt- és képviselő-választásában. 1905. január 8-án például a kolozsvári Szabadelvű Párt szervezkedő és képviselőjelölő közgyűlésén az egyik jelölt érdemei között felsorolják, hogy szerepet játszott a helyi tanítók háza és a gyermekmenhely elkészültében, ő járta ki, hogy százezer koronát kapott a helyi vakok intézete, segítette a helyi néprajzi múzeumot, segített az új színház költségvetésénél, öt éve igazgatója a sétaternek, aktív a képzőművészeti kiállítások terén, segít a városon belüli állami építkezéseknél s elintézte, hogy a székely körvasút összes költsége állami beruházás lett.⁸⁷

A nem politikai egyletek is igyekeztek jó kapcsolatot kiépíteni területük politikai képviselőjével, de a képviselő is erre törekedett. Csengery Antal nagy mennyiségű könyvet ajándékozott választókerülete olvasóköreinek. Természetesen megválasztják az olvasókör tiszteletbeli elnökének, másutt a helyi keres-

84 Egy-egy meghívó messzemenőig jellemezte az egyletet. Lásd például a gyöngyösi kaszinó meghívóját a budapesti honvédmeház javára szerzett mulatságra: „A hölgyeket arra kéri a bizottság, hogy lehetőleg egyszerűen s a hazai ipar figyelembe vételével jelenjenek meg.” Közzvélemény, 1877. jan. 16. 2.

85 A Kőbányai Kaszinó és a Kőbányai Függetlenségi Párt 1910 körül 293 illetve 238 taggal rendelkezik. Községfejlesztési programjuk meggyezik, s 68 olyan személlyel találkozhatunk, aki mindkét egyesületnek tagja.

86 *Erschinger János*: Emlékalbum az Újpesti Függetlenségi Kör által 1895. évi október 13-án rendezett zászlófelavatási ünnepély alkalmából. Újpest, 1895.

87 Beszéd a kolozsvári szabadelvű párt szervezkedő és képviselőjelölő közgyűlésén. Kolozsvár, 1905. 10.

kedelmi és iparbank elnökeknek, a kaszinó tiszteletbeli tagjának, a helyi tűzoltóegyesület dísztagjának stb.⁸⁸

Speciális érdekképviseleti funkciót is betölthetnek pártpolitikai egyesületek, s nem csak a már eredetileg is ilyenként szervezettek. Például 1894 márciusában, egy hónappal a hódmezővásárhelyi agrárszocialista zendülés előtt a helyi Szabadelvű Kör a meglévő feszültségek csökkentésére „megszüntetendőnek mondta ki a harmados kukorica föld után egyesek által még mindig venni szokott úgynevezett robotot, amely a mai viszonyok között már semmi alappal nem bír”.⁸⁹ Sok helyen, mindenekelőtt az ország délkeleti részében a függetlenségi a szegényebeket, a kormánypártiak pedig a gazdagabbakat szervezik.

Az elmondottak természetesen csak általános képet adnak. Az ország különböző vidékein speciális formái alakultak ki a politika és egyesületek összekapcsolódásának. Csak példaként említhetjük az alföldi mezővárosokat, melyekre a kerületenkénti olvasókörszervezés jellemző. Ezek a „népkaszinók” általában egyszerre szervezték a választójogosultakat és a választójog sáncain kívül maradtakat. Igen gyakran nevükben is politikaiak (48-asok) voltak, de a századfordulóra az agrárszocialista irányzatokhoz való csatlakozásuk volt a jellemző. Ilyenek tekinthetem az adatbázisomban 14 egyesülettel rendelkező Karcagot, a 11–11 egyesülettel rendelkező Békést és Hódmezővásárhelyt, Kiskunfélegyházát (6), Mezőtúrt (5), Ceglédet és Szentest 4–4 politikai egyesülettel. A kerületenkénti szerveződés jellegzetessége, hogy például Karcagon 1873–75-ben 5, 1897-ben 3, 1904-ben 2 szervezet is alakult, vagy Békésen 1895–96-ban 5, 1900-ban 2. Egy-egy mezővárosban ugyanis egyszerre indult meg a szervezkedés, amely azután a különböző egyesületekhez vezetett.⁹⁰

A fővárost tekinthetjük a másik speciális példának. Több kerületben — amelyek többé-kevésbé egybeestek a választókerületekkel is — megalakult a szokásos függetlenségi szervezet, de a kiegyezés pártiak nem politikai, hanem elsősorban „társas” egyesületekben gyűlekeztek.⁹¹ Egy kortárs azonban ezekről is így nyilatkozott: „... mindennek ellenére e kerületi társaskörök is voltaképp inkább alkalmi kortestanyák, semmint állandó társaskörök: e körökből tartanak választástól választásig evidenciában a városi, a politikai pártok és töredékek...”⁹² E megítélés természetesen túloz. Ezen klubok, kaszinók, egyesületek alapvető tevékenysége a tagság szórakoztatása volt, a különböző társasjátékok, a multságok jellemezték mindennapjaikat.⁹³ De kétségtelen az is, hogy a fővárosi polgárság társaskörei választás idején teljesen átpolitizálódtak, és a választások közötti időben is az egyes várospolitikai irányzatok gyűjtőhelyei voltak. Élükön egy-egy, az amerikai bossokra emlékeztető „törzsfőnök” állt, aki döntött a megválasztandó képviselő

88 OSZK Kézirattár, Quart Hung. 2425.

89 Idézi: *Bezdán Sándor*: Hódmezővásárhelyi agrárszocialista olvasókörok a századfordulón. In: *A Szegei Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1973. 1. Szege, 1973. 3.

90 *Bezdán Sándor*: A mezővárosi olvasókörok a századfordulón. In: *Szegei Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1975. 1. Szege, 1975.

91 Alapszabályaikban például ilyen célkitűzések fogalmazódtak meg: „egyesületi pontot képezni, hol a főváros VII. kerületének polgárai egymással minél gyakrabban találkozhassanak, hogy a főváros, különösen pedig a VII. kerület érdekeit, politikai és társadalmi téren előmozdítsák”.

92 Idézi *Vörös Károly*: Három vázlat Budapest társadalomtörténetéből a dualizmus korában. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* XXIV. Bp. 1991. 37.

93 Klubélet Budapesten. Az Újság 11 (1913) december 25. 132-133.

személyéről. Mindenki számára nyilvánvaló volt például, hogy a belvárosban a Belvárosi Polgári Kör a Szabadelvű Párt támaszpontja, míg a Saskör az ellenzéké.⁹⁴

Úgy tűnik, hogy az egész egyleti rendszerben meghatározó a folyamatosság az 1867 előtti időszakkal, amikor ténylegesen politikai egyesületek nem léteztek, ezért más jellegű egyesületek valamiféle helyettesítő szerepet tölthettek be. Akkoriban ugyanis a kormányzat minden egyesülettel szemben erős fenntartásokkal viseltetett, olyannyira, hogy 1855-ben például sokalták a pesti temetkezési egyesületek számát, mert az „megnehezíti a hatósági ellenőrzést”.⁹⁵ Állandóan felmerül az az egyáltalában nem megalapozatlan gyanú, hogy a különböző típusú egyesületek „politizálnak”.⁹⁶

Az 1860–61-es rövid „alkotmányos” időszak számtalan példát hoz arra, hogy a politikai tevékenység a hivatalosan más célra alakult egyesületek keretében zajlik. Ezek között igen fontos szerepet játszanak a megyei gazdasági egyesületek, amelyeknek értekezletei gyakran politikai gyűlésekké alakulnak.⁹⁷ Ezért aztán gyakran nem engedélyezik létrejöttüket vagy karhatalommal oszlatják fel összejöveteleiket.⁹⁸ A már említett honvédegyleti szervezetek is sok helyen a választások előkészítőiként, protopártokként működtek.⁹⁹

Az 1848 előtti pártok ősforrásának tekinthető Nemzeti Kör¹⁰⁰ 1860-as évek utáni története egyszerre egyedi és tipikus példa. Egyedi, mert országos és nem helyi egyletről van szó, és tipikus, mert 1860–61-ben nem politikai egyesületként, igen nagy taglétszámmal, a politikusoknak gyülekezési helyet nyújtva alapvetően politikai funkciót töltött be, s eredeti célkitűzései¹⁰¹ háttérbe szorultak. Az 1870-es évekre taglétszáma jelentősen visszaesik s „normális” városi kulturális társas-körre válik. A kör 1880-as évekbeli feloszlásában e politikai kiegészítő szerep végleges megszűnte is szerepet játszik.

Megmaradnak természetesen továbbra is az ún. politizálási helyet nyújtó egyesületek, amelyek nem kötődnek közvetlenül egyik nagyobb politikai irányzathoz sem. Ilyenek mindenekelőtt a kaszinók, amelyek a helyi elit szervező társasági

94 *Vörös Károly*: A fővárostól a székesfővárosig. In: *Vörös Károly* (szerk.): Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Bp. 1978. 463.

95 *Sashegyi Oszkár* (összegyűjt. és szerk.): Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849–1867. Bp. 1959. 185.

96 Egy 1864. évi összefoglaló helytartósági jelentés a következőket tartalmazza: „Visszatérve az egyleti életben netán kitűzött főcél mellett mutatkozó politikai irányzatra, némely megyei főnökök (Heves, Zala és Pozsony) részéről a gazdasági egyesületek, továbbá az aradi kaszinó és a pozsonyi nemzeti kör, az aradi tüzoltó és az egeri lövészegyet említetnek fel olyanokul, melyeknek magatartása s mellékműködése saját rendeltetésükön túl a politikai térre is kiterjednek.” I. m. 379.

97 *Szabad Gy.*: i. m. 162–163.

98 I. m. 35.

99 I. m. 192., 214–215. A honvédegyleti szervezkedés kibontakozására ld. még uo. 279., 281., 528–529.

100 *Dezsényi Béla*: A nemzeti kör a negyvenes évek irodalmi mozgalmában. Irodalomtörténeti Közlemények 1953. 163–204.

101 A Nemzeti Kör célkitűzései: „előmozdítja s megszerzi a művelt társaséleti élvezeteket, s eközben, tekintettel a kor hazafias igényeire is, előmozdítandja azt, mi szép, jó és hasznos.” „A társasági élet fűszerezésére s érdeműs honfiak magyar vendégszeretettel szíves látására vagy bármely más célra adandó lakomák, estélyek, zenevigalmak a választmány által rendeztetnek.” Könyvtára van, játéktérme, étterme. A bevételek igen nagy része játékdíj, s ez idővel, ahogy a kör létszáma csökken, arányában növekszik. A Nemzeti Kör évkönyve 1860–61-re. Pest, 1862., A Nemzeti Kör évkönyve 1877–78 évről. Bp. 1878.

formái. Ezek falai között folyik a napi politizálás igen nagy része. Formailag nincs politikai elkötelezettségük, ugyanakkor a nagyobb politikai véleményváltások nem hagyják tagságukat érintetlenül. Példaként felhozhatjuk a Nemzeti és az Országos Kaszinót. Az elsőt 1827-ben alapítják egyértelműen azért, hogy politizálási és társadalmi központot adjon a korabeli elitnek.

A társadalmi elit kiszélesedése vezet a második „központi” kaszinó, az Országos létrehozásához 1883-ban, mivel a Nemzeti Kaszinó csak a mágnásokat fogadja be. Mindkét szervezet alapvető célkitűzése az, hogy termeiben politizáljanak, de ez a politizálás ne befolyásolja a szervezet belső életét. Ez a törekvés persze nem lehet teljesen sikeres: olyan pillanatokban, mikor a politika emocionális jellege felerősödik, a társadalmi elit teljesen átpolitizálódik, a különböző pártalások behatolnak a kaszinókba is. A Nemzeti Kaszinót többször egy-egy párt vagy párton belüli csoport, frakció szerveződései helyének tartják: a „kaszinópárt” kifejezés gyakran merül fel a magyarországi politikai publicisztikában.¹⁰² Az Országos (avagy dzsentri) Kaszinó politikai megosztottsága az 1904–1906-os válság idején válik meghatározóvá: felmerül egyeseknek — politikai okokból — nemcsak a választmányból, hanem magából a kaszinóból való eltávolítása is.¹⁰³

Speciálisan magyar „egyesület”-típust alkotnak a már említett nemzeti, magyarosító szervezetek. Politikai irányuk nem a magyarországi pártpolitikai életet megosztó frontvonalra, hanem egy, a képviselőházi magyar pártok által többé-kevésbé egyformán megítélt kérdésre, a nemzetiségi kérdésre reagál. Két alaptípusával találkozhatunk. Egyik a helyi „közművelődési” egyesület. Ezek túlnyomó többsége olyan területen alakult, ahol a lakosság többsége nem magyar. Célkitűzéseiket már neveik is tükrözik: „A Magyarságot és Népvédelést Sárosme gyében Terjesztő Egyesület”, „A Magyar Nyelvet Terjesztő Egyesület Temesvárott”, stb. Részben válaszként alakulnak a nemzetiségek önszerveződő egyesületeire („Schulvereinek” stb.).¹⁰⁴ Más egyesületek célja a nem magyar környezetben élő magyar kisebbségek nemzeti tudatának és kultúr színvonalának megerősítése, pl. „Csángó Egyesület”, „Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület”.¹⁰⁵

A másik alaptípus az összefogó szervezet, amely helyi filiólékat hoz létre. Ezek közül a legnagyobbak a Délvidéki Magyar Közművelődési Egyesület, a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület és az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület. Valamennyi a Tisza Kálmán korszak terméke, az 1880-as években jött létre. A legjelentősebb közülük a harmadikként említett EMKE. Ennek keretében hozták létre a legtöbb regionális választmányt (31) és legtöbb fiókegyesületet

102 Kristóffy József az Apponyi Albert vezette Nemzeti Pártot nevezi a mágnáskaszinó politikai szervezetének. *Kristóffy József: Magyarország kálváriája*. Bp. 1927. 36. Később a Szabadelvű Pártból kivált, Andrásy Gyula által vezetett csoport viseli ezt a nevet.

103 *Illk Mihály: A Nemzeti Kaszinó százéves története 1827–1926*. Bp. 1927.; *Halász Lajos: Az Országos Kaszinó ötvenéves története 1883–1932*. Bp. 1932.

104 Más területen is találkozunk a nemzetiségi szerveződések lemásolásával, illetve az azokra való „szervezeti” reagálással. Létrehozták például a Felvidéki Hazafias Pénzintézetek Szövetségét, válaszul a nemzetiségi pénzintézetekre. A „Szövetség” nem volt túl sikeres, 1906 márciusában feloszlott. Egyedüli teljesítménye a túrcezi hitelbank létesítése volt, „amely pénzintézettől várják a nemzetiségi bankok működésének ellensúlyozását”. *Magyar Hírlap*, 16 (1906) március 1. A nemzetiségi pénzintézetek és a nagypolitika kapcsolatára általában ld.: *Szász Zoltán: A magyar kormány tervi a nemzetiségi pénzintézetek állami ellenőrzésére (1902–1904)*. *Századok*, 100 (1966) 118–137.

105 *Gerlóczy Károly: A magyarországi közművelődési egyesületek élete*. Bp. 1887.

(53). Ezen szervezetnek csak a kisebb részét tekinthetjük alapszabállyal rendelkező önálló, a társadalmat szervező, társasági életre lehetőséget nyújtó egyesületnek, többségük egyszerűen a „központ” alapszabálya alapján létrejött és működő helyi tagozat volt.¹⁰⁶ Mint Szász Zoltán megfogalmazta: „Az EMKE egész történetét a szárnyaló frázisos hazafiság és a realitásokra épülő szerény cselekedetek korjellemző ellentmondása uralta.”¹⁰⁷ Az EMKE tevékenysége állami megrendelések kijárásában, iskolák, népkönyvtárak és óvodák létrehozásában és segélyezésében merült ki. Vezetői egyrészt a nem-magyar lakosság magyarosítását, másrészt a nemzetiségi környezetben élő magyarok helyzetének és „magyarságának” erősítését tarották meghatározó feladatuknak. Támogattak minden erre irányuló társadalmi akciót és állami, valamint törvénykezési lépést.¹⁰⁸ Ez utóbbiak, tehát az állami iskolaalapítások, az egyházi iskolák állami ellenőrzése, a magyar nyelv iskolai használatának törvényi erősítése nagyobb hatással voltak a nem-magyar lakosság asszimilációjára, mint az egyesületek tevékenysége. Ugyanakkor a kor szak nemzeti ideológiája számára az említett szervezetek jó lehetőséget nyújtottak a nemzeti érzelmek és előítéletek kinyilvánítására.

Érdekképviselet és politika

Az 1890-es években alapvető változások zajlottak le a magyarországi politikai életben. A politikai pártok mellett egyre nagyobb súlyt kapnak a politikai *pressure groups*. Ebben meghatározó szerepet játszik, hogy a pártpolitikai életet alapvetően közjogi kérdés osztotta meg. Az egyes társadalmi csoportok speciális érdekképviseletére, az egyes ideológiák konzervens hirdetésére ezek a parlamenti pártok nem voltak alkalmasak. A létrejövő *pressure groups* pártok „felettiék” vagy „közöttiek”. Politikai célkitűzéseiket szinte valamennyi parlamenti párton keresztül próbálják meg érvényesíteni. Ebben, azaz *pressure group* politikában válik leginkább láthatóvá az ország nagypolitikáját a közjogi kérdés mellett leginkább meghatározó másik ellentétpár: az ún. agráriusok és merkantilisták, azaz a nagy- és középbirtokosok és az ipari és kereskedelmi tőkések között.

Az 1848 előtt alakult, ilyen jellegű egyesületek közül egyedül az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a nagybirtokosok érdekképviselete tartotta meg jelentőségét. Megyei szervezetei önálló egyesületként is működtek, s a közigazgatás számára mezőgazdasági szakértőként is szolgáltak.¹⁰⁹ Az OMGE elsősorban szakmai szervezet, de politikai súlya igen jelentős a korszakban végig.¹¹⁰ A kilencvenes években azonban a nagybirtokos körökben megerősödik a már említett újkonzervatív, sok tekintetben korporatív államra törekedő irányzat, s ez 1896-ban létrehozza saját önálló szervezetét, a Magyar Gazdaszövetséget. Ez korszakunk-

106 Sándor József: Az E.M.K.E. megalapítása és negyedszázados működése 1885–1910. Kolozsvár, 1910.

107 Köpeczi Béla (szerk.): Erdély története I–III. Bp. 1986. III. 1638.

108 I. m. 1638–1640.

109 Ezt a monopol funkciót is meg akarja szüntetni a huszadik század első éveiben alakuló kiscgazda mozgalom, s a szakértői jogokat saját szervezetének is biztosítani. Király I.: i. m. 19.

110 A szervezet jellegét mutatják szakosztályai: 1. Közgazdasági; 2. Irodalmi-tanügyi; 3. Földművelési és növénytermelési; 4. Állattenyésztési és állategészségügyi; 5. Mezőgazdasági-ipari, üzemi és műszaki.

ban többször önálló politikai program kiadásával kísérletezik, (már megalakulásának időpontja is országgyűlési választáshoz kötődik), mindenekelőtt a kormánypárton belül kísérel meg önálló frakciót létrehozni. Teljesen önálló agrárius politikai párt létrehozására soha nem kerül sor: lehetőség szerint mindkét közjogi irányzatból és valamennyi jelentős parlamenti pártból igyekeznek híveket toborozni. Meghatározó szerepe van az új mezőgazdasági technikák elterjesztését pártoló gazdaköri mozgalom létrehozásában.¹¹¹ 1914 körül 350 ilyen jellegű egyesület működik az országban. Míg az egyes gazdakörök kimondott célkitűzése alapvetően gyakorlati, addig az egész mozgalomé inkább társadalomszervezési. A Magyar Gazdaszövetség vezetői az egyes gazdaköröket nemcsak az általuk preferált képviselőjelöltek támogatására akarják mozgósítani, de bennük látják a jövő szervezett társadalmának alapegységeit is.¹¹²

Az igazán nagy és szervezett hálózatot az agráriusok a — már a gazdakörök alapszabályaiban is említett — szövetkezetekkel hozzák létre. Már az 1890-es években is léteztek szövetkezetek Magyarországon, de számuk nem volt nagy, s nem alkottak nagyobb hálózatot.¹¹³ Az 1890-es évek végén egyszerre három mozgalom bontakozik ki: a Magyar Gazdaszövetség által létrehozott Hangya fogyasztási szövetkezeti hálózat,¹¹⁴ a formailag állami alapítású, az 1898:XXIII. törvény-cikk alapján létrehozott Országos Központi Hitelszövetkezet, amely gyakorlatilag szintén a Magyar Gazdaszövetség vezetőinek irányítása alatt állt, és a Néppárt által kezdeményezett és irányított katolikus szövetkezeti mozgalom, amely 1899-ben a Keresztény Szövetkezetek Központja irányítása alatt szerveződött. Mindhárom mozgalom igen dinamikusan növekedett: 1901-ben a Hangyának és a Keresztény Szövetkezeti Központnak 171–171, az Országos Központi Hitelszövetkezetnek 1287 tagszövetkezete volt. 1914-ben 1276 a Hangyához tartozó, 344 a „keresztény” és 2462 az Országos Hitelszövetkezethez tartozó tagszövetkezetek száma.¹¹⁵

Míg az agrárius szervezet alapvetően a nagybirtok politikai súlyának csökkenése következtében alakult, addig az ún. merkantil pressure groupok az agráriusok szervezkedésére és ideiglenes politikai térnyerésére reagáltak 1902-ben a Gyáriparosok Országos Szövetségének (GYOSZ)¹¹⁶ létrehozásával és 1904-ben az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (OMKE) megalakításával. Mivel ezeknél a szervezeteknél a társadalomszervezés nem tartozott a célkitűzések közé, nem is alakítanak olyan széles szervezeti hálózatot, mint az agráriusok. A

111 A gazdakörök alapszabályainak fő elemei: „A haza földje és a földművelés iránti szeretet fejlesztése, a falusi élet megkedveltetése, a föld és gazdálkodás jövedelmének gyarapítása. Kisgazdák megsegítése válság esetén. Mezőgazdasági munkások érdekeinek felkarolása és a róluk való gondoskodás betegség és munkaképtelenség esetén. Mezőgazdasági ismeretek terjesztése. Tagjainak háztartási és gazdasági eszközök jutányos beszerzése. Termények és háziipari, községi kisiparos cikkek közös értékesítése. Hitel-, fogyasztási-, termelő-, értékesítő- és földbérlet szövetkezetek létesítése. A gazdákat érintő jogszabályok ismertetése. A gazdák ügyes bajos dolgaiban csekély díjazásért útbaigazítás adása.” *Földi I.*: i. m. 11.

112 *Szabó Miklós*: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. In: *Üő.*: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Bp. 1989. 109–176.

113 *Hegedűs Vilmos*: Polgári szövetkezeti mozgalom Magyarországon 1867–1918. I–II. Bp. 1962.

114 Ennek központja 1898 januárjában alakult meg. Ld: A „Hangya” termelő- értékesítő és fogyasztási szövetkezet, a magyar gazdaszövetség szövetkezeti központja első 25 éve. Bp. 1923.

115 1901-re ld. *Kompass*, 1914-re *Schandl Károly* (szerk.): A magyar szövetkezés negyven éve. Bp. 1938. Melléklet; illetve A „Hangya” termelő- értékesítő és... i. m. 228.

GYOSZ gyakorlatilag az OMKE-hoz hasonlóan megyei szervezetekkel rendelkezett, amelyek a helyi ipari érdekek képviseletében játszottak meghatározó szerepet. Az OMKE helyi szervezetei a főleg városi kereskedői egyesületek voltak, és sokszor keveredtek a Polgári Demokrata Párt s néhány helyen a Szabadelvű Párt formális vagy informális szervezeteivel.¹¹⁷ Nagypolitikai szerepe a pressure groupoknak mindenekelőtt felhívásaikon, szakanyagaikon és országgyűlési képviselő tagjaikon keresztül érvényesült.

A különféle érdekképviseleti szervezetekbe is behatol a nagypolitika — mindenekelőtt a közjogi kérdésekben való állásfoglalásokon keresztül. A nagybirtok, az ipar és kereskedelem képviselői alapvetően annak alapján nyilatkoznak a számukra meghatározó kérdésekről, a vámekülönítésről és az önálló magyar nemzeti bank létrehozásáról, hogy mit tekintenek saját csoportjuk számára gyümölcsözőbbnek. Másrészt a direkt pártpolitika is tükröződik e szervezetek belső életében. Jó példa erre az OMGE 1909-es elnökválasztása. A két meghatározó jelölt egyike a volt szabadelvű pártiak, köztük a Tisza István által erősen támogatott, mélyen konzervatív gróf Zelenski Róbert, másik az uralmon lévő koalíció-sok által támogatott, nagybátyja újkonzervatív emlőin nevelkedett, a függetlenségi párthoz közelálló gróf Károlyi Mihály. Az adott pillanatban a „nem létező” szabadelvűek itt próbálják a koalícióval szembeni ellenállásukat, ellenérzéseiket kinyilvánítani. Az összecsapás egyben felkészülés egy politikai váltásra is, amelyhez lényegesek az elit meghatározó szervezeteiben levő kulcspozíciók. A kormánypártiak által favorizált Károlyi győz, de a konzervativizmus alapján később megvalósul az együttműködés az egymással szembenálló táborokban lévő politikusok között.¹¹⁸

Nőegyesületek

Külön kérdéskört alkotnak egy társadalom politikai szervezettségének vizsgálatánál a politikai jogokkal nem rendelkezők. A dualizmus kori Magyarországon két nagy kategóriát tekinthetünk a „politikai társadalmon” kívülinek. Azokat a férfiakat, akiket anyagi helyzetük és/vagy iskolázottságuk kirekesztett a választójogból — az ő politikai szervezeteiket a munkás- és parasztmozgalom kereteiben kell vizsgálni —, s a nőket, akik társadalmi hovatartozásuktól függetlenül nem rendelkeztek választójoggal.

A felső és középosztályokban már az 1810-es években megjelenik a törekvés valamiféle női társadalmi élet létrehozására.¹¹⁹ A nőszervezetek túlnyomó többsége szorosan kapcsolódik a nők társadalmi feladatairól a korszakban kialakult képhez. A templom-konyha-gyerek (Kirche-Küche-Kinder) hármasa uralkodik rajtuk. A családon kívül a nők meghatározó feladatának a jótékonytságot tekintették, így a korszakban létrejövő nőegyesületek többsége mindenekelőtt jótékony-

116 *George Deák: The Economy and Polity in Early Twentieth Century Hungary: The Role of the National Association of Industrialists.* New York, 1990.

117 Az OMKE-nak 1916-ban közel tízezer tagja és 60 kerületi szervezete van.

118 *Hajdu Tibor: Károlyi Mihály.* Bp. 1978. 62-69.

119 Hangsúlyozni kell, hogy a szociáldemokrata mozgalom egyértelműen a nőknek is követelte a politikai jogokat, s a mozgalmon belül külön nőszervezetek is létrejöttek.

kodással foglalkozott. A másik alapvető feladat a nők szociális helyzetének javítása, a nekik tulajdonított szerepre való felkészítés volt. A kettő természetesen igen gyakran találkozott: óvoda- és bölcsődealapításokban, női iskolák és tanfolyamok szervezésében.¹²⁰

Már ezek is valamiképpen ösztársadalmi feladatnak tekinthetők, de nem kifejezetten politikaiak. A legaktívabb nők egyes „férfi”-szervezeteken keresztül kapcsolódtak be a nagypolitikába. A magyarosító egyesületek többségének volt női tagozata, amiben az adott egyesülettípus alaptevékenységének volt meghatározó jellege.

A másik, az egész korszakra jellemző női politikai magatartás szorosan kapcsolódott ahhoz, hogy az egyre szélesedő kereskedelmi körben tulajdonképpen a nők a fogyasztók. Ők azok, akik a háztartás és a család számára a vásárlási döntéseket hozzák. Nem véletlen, hogy szinte valamennyi, a magyar (magyarországi) ipart védeni, támogatni akaró egyesületi kísérletben a nők játszó a hangadó szerepet.¹²¹ Egyes időszakokban az ilyen mozgalmak uralták a politikai színteret. Példaként az 1906-os kormányzati válság időszakát hozhatjuk fel. Ekkor a frusztrált politikusok feleségei egy önálló iparvédelmi egyesületet hoztak létre, a Tulipán Szövetséget, szinte világmegváltó, de legalábbis Magyarországot megváltó céllal. Úgy vélték, ha a magyarországi fogyasztás kizárja a Monarchia másik részéből érkező árukat, olyan nyomást gyakorolhatnak ezzel az „osztrákokra”, hogy az ottani politika kénytelen lesz elfogadni a magyarországi politikai változásokat. Jellemző a társadalom megosztottságára, hogy a Tulipán Szövetség két fázisban jött létre. Először az arisztokrata hölgyek szervezték meg saját körüket, majd a „polgárnők”. A két csoport egyesüléséből jön létre a végső szervezet a politikai válság lezárulása után.¹²² A Tulipán Szövetség sok helyi szervezettel rendelkezett. Ezeket azonban nem tekinthetjük egyesületeknek: nem rendelkeznek alapszabállyal, állandó helyiséggel. Sokszor csak egy-egy létező helyi nőszervezet részei, máskor együttműködési formák az egy-egy városban működő különböző nőegyletek között.¹²³ Ez az az időszak, mikor a politizálás túlzott emocionalitása miatt az egyes helyi politikai szervezetek is létrehozzák a saját hölgybizottságaikat.

120 A helyi női társadalom szerveződése a kiegyezés után lassan indul meg. Adatbázisunkban 822 nőegylet szerepel, közülük 56 alakult 1867 előtt, a kiegyezést követő 20 évben is csupán 185 egyesület jön létre. 1885–1895 között 252 nőegyesület alakult az országban, s bár ezután a szervezkedés visszaesik (1896–1906 között 160 új egyesület, 1906. után 169), mégis azt mondhatjuk, hogy a nyolcvanas évek végén megindult fokozott érdeklődés megmarad. A váltásra jellemző, hogy míg 1885 előtt az általános nőegyesületek a tipikusak, addig 1885 után a specializálódás figyelhető meg: a megalakuló új egyesületek többsége felekezeti színezetet vesz fel, vagy speciális korosztállyal való foglalkozásra törekszik (leányegyesületek), s a kimondottan nemzeti jellegű nőegyletek aránya is növekszik. Két dolgot kell hangsúlyoznunk ezzel kapcsolatban: egyrészt jellemző, hogy a nőegyesületek specializálódása mindenképp egy régi érték (a felekezetek) törésvonala mentén történik meg, másrészt, hogy az egyik legnagyobb csoportot az evangélikus nőegyletek alkotják annak ellenére, hogy gyakorlatilag német (illetve szász) egyleteket takarnak, csak nem nemzetiségi, hanem felekezeti néven szerveződnek meg. A 216 evangélikus nőegyesületből 170 (78,7%) alakult Erdélyben, 56%-uk 1885–1895 között, további egynegyedük az ezt követő évtizedben.

121 Az szintén a korszak jellegzetessége, hogy a nőszervezetekben a gyakorlati munkát végzők többsége férfi volt.

122 *Franz Wolf: Die Tulpenbewegung in Ungarn. Dissertationen der Universität Wien. Wien, 1979.*

123 Az ilyen jellegű együttműködés eléggé kivételes. Gyakoribb az, hogy a városokban a nők felekezetiileg elkülönülten szervezkednek.

Mindez jelzi, hogy a századforduló környékén egyre erősebb lesz Magyarországon is a nők részéről az igény eddigi beszűkített helyzetükből való kiszabadulásra. Ugyanakkor a nőszervezetek többségére csak a már említett kiegészítő tevékenység és nem az önálló politizálás a jellemző. Kivételt csak egy igen kicsiny, de aktív avantgard képez. Ezt mindenekelőtt a fehérgealléros alkalmazásban álló nők szervezik, s eredménye az 1904-ben létrehozott Feministák Egyesülete. Mint említettem, igen kicsiny csoportról van szó, mégis befolyásolni tudta a szereplni hajlandó nőegyesületek többségét.

A helyi nőegyesületek 1904 márciusában hozták létre a Magyarországi Nőegyesületek Szövetségét. Ez a meglévő szervezeteknek csak körülbelül 10 százalékát fogta össze, s ezeket sem lehetett mind aktív tagnak tekinteni. A szövetség 1906 júniusában megtartott közgyűlésén például a kb. nyolcvan tagszervezet közül csak 22 képviseltette magát 16 delegátussal. A résztvevők között volt helyi jóteköny egyesület, országos felekezeti jellegű szervezet s néhány más típusú női kaszinó. A sokszínűség ellenére a két „modern” egyesület volt a hangadó: a nőtisztviselőké és a feministáké, amelyek amúgy is nagyban átfedték egymást. Elfogadtatták a nők választójogának követelését annak ellenére, hogy a meglévő többszáz nőegyesület többsége sohasem képviselte ezt az álláspontot.¹²⁴

---

124 Szabó Dániel: Magyar hölgynek születni nagy és szép gondolat. Tekintet, 1988. 2. 16.